Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોસેફ પિલસુદ્સ્કી

લેખક
હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

j Foundation

. Gurukul Kar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

❀ ओ३म् ❀

पुस्तक-संख्या 83 ग/89

पंजिका-संख्या 15,238

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई महाशय १५ दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मस्तक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોસેફ પિલસુદ્સ્કી

નૂતન પોલૅંડનો જન્મદાતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માર્શલ પિલસુદ્સ્કી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોસેફ પિલસુદ્સ્કી

નૂતન પોલૅંડનો જન્મદાતા

લેખક

હરિશ્ચન્દ્ર ભગવતીશંકર ભટ્ટ

આચાર્ય કાલેલકરના ઉપોદ્ઘાત સાથે

४३ ग/४१

१६८३४

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी

CHECKED 1973

Ini

પ્રકાશક

કુમાર કાર્યાલય · ૧૪૫૪ રાયપુર · અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન

પહેલી આવૃત્તિ
૧૯૩૭

૧–૦–૦

મુખ્ય વિક્રેતા
આર. આર. શેઠની કં. · પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ · મુંબાઈ · ૨

મુદ્રક અને પ્રકાશક · બચુભાઇ રાવત · કુમાર પ્રિન્ટરી · ૧૪૫૪ રાયપુર · અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારાં પોલૅંડવાસી મિત્રો

ડૉ. યુજેન બાનાસિન્સ્કી

તથા

શ્રીમતી કીરા બાનાસિન્સ્કાને

અર્પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિવેદન

'ઇતિહાસ એ પ્રજાના પુરુષાર્થનું પરિણામ છે.'
—જીવનવિકાસ પા૦ ૩૯૧

૧૯૧૪–૧૮ના મહાયુદ્ધ પછી યુરોપની જે પ્રજાઓને રાષ્ટ્ર તરીકે સ્વતંત્ર જીવન જીવવાની તક મળી છે એમાં પોલૅંડે સૌથી વધારે સહન કર્યું છે. ઊજળો ઇતિહાસ અને ગરવું સાહિત્ય પોલૅંડને છે. ઇતિહાસની કોઈપણ વ્યક્તિનું ઘડતર સમજવા માટે તે દેશના ઇતિહાસ અને સંસ્કારિતાનો થોડો યે પરિચય જરૂરનો છે. અનેક મુશ્કેલીઓમાં યે પરાધીનતાનાં વર્ષોમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાળવી રાખવાના એ પ્રજાના પ્રયત્નોની રૂપરેખા ઐતિહાસિક ભૂમિકાના પૂર્વ પ્રકરણમાં આપી છે. બાકીના ભાગમાં જેના પ્રયત્ન અને પ્રેરણાથી આ સૈકામાં પોલૅંડવાસીઓનું સ્વપ્નું સાચું ઠર્યું એ પુરુષની જીવનકથા છે. પાનાં ઓછાં કરવા માટે ઇતિહાસની ભૂમિકા લખવામાં સાધનોનો પૂરતો ઉપયોગ થઈ શકયો નથી.

અંગત સંબંધોનો જાહેરમાં સ્વીકાર કરતાં અચકાવું ન જોઇએ એમ હું માનું છું; અને તેથી જ પૂ. કાકાસાહેબે પરિચય લખી આપ્યો છે એ માટે, શ્રી. બચુભાઈ રાવતે પ્રકાશનની નાનીમોટી મુશ્કેલીઓ દૂર કરી આપવા માટે, શ્રી. ઉમાશંકર જોષીએ કાવ્યખંડોનો પદ્યાનુવાદ કરી આપવા માટે તથા પ્રબોધચન્દ્ર ભટ્ટે છેલ્લા પ્રકરણ માટે ફ્રેંચ સાહિત્યનો અનુવાદ કરી આપવા માટે એમનો આભાર માનવાની તક લઉં છું.

કુમાર કાર્યાલયે ચિત્રોના તથા નકશાના બ્લૉક વાપરવા આપ્યા છે તથા 'જન્મભૂમિ' (દીવાળી અંક ૧૯૯૨)માં પ્રકરણ ત્રીજું છપાએલું છે એ પણ નોંધવાનું છે.

હરિશ્ચન્દ્ર ભગવતીશંકર ભટ્ટ

ઈશુજયંતી
ડિસેમ્બર ૧૯૩૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુર્દૈવી દેશનો તારણહાર

યુરોપના દુર્દૈવી દેશોમાં પોલૅંડની ગણના થતી હતી. રાષ્ટ્રીય એકતા અને સ્વાધીનતા માટે ઝંખતું એ રાષ્ટ્ર લાંબા વખત સુધી એ બંને તત્ત્વોથી વંચિત રહ્યું. રશિયા, પૃશિયા અને ઑસ્ટ્રિયા એ ત્રણ જબરદસ્ત અને શિકારી રાષ્ટ્રોના લોભનો ભોગ થઈ પડીને, પોલૅંડના ત્રણ કટકા થયા હતા. ગુલામીમાં લાંબા વખત સુધી રહેવાથી એના સમાજના પણ કટકા થયા હતા. અદૂરદર્શી સ્વાર્થી લોકો સ્વાતંત્ર્ય માટે લડવાનો ઉત્સાહ ધરાવતા નહોતા, અને જેઓ દેશનું ઉત્થાન ચાહતા હતા એમની વચ્ચે પણ અંદરઅંદર એકરાગ નહોતો. સારામાં સારા આગેવાનો પણ અણીને પ્રસંગે અંદરઅંદર લડી દેશની શક્તિ ખુવાર કરતા હતા.

આવી સ્થિતિમાં, પોતાની માતા પાસેથી સ્વતંત્રતાની અમર પ્રેરણા મેળવી, સ્વદેશના સ્વાતંત્ર્યના આદર્શ સાથે બીજું કશું તત્ત્વ ભેળવ્યા વગર અખંડ સાધના કરી, પોતાની દેશભક્તિ, હિંમત, સાહસ અને અમૃત ચોઘડિયું વર્તવાની કુનેહ—આ બધા ગુણોનો ઉપયોગ કરીને યુરોપીય મહાયુદ્ધ દરમિયાન પોલૅંડને સ્વતંત્ર કરનાર પોલિશ વીર સેનાપતિ અને મુત્સદ્દી દેશભક્તનું આ જીવનચરિત્ર છે. માર્શલ પિલસુદ્સ્કી લશ્કરી મુત્સદ્દી હતો. પતિત રાષ્ટ્રને ચડાવવા માટે જે નિઃસ્પૃહતા, ઉદારતા અને અણીને પ્રસંગે કોઇની શરમ કે બીક રાખ્યા વગર બધી સત્તા હાથમાં લેવાની હિંમત જોઇએ, એ બધી વસ્તુઓ એનામાં હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યુરોપની મોટી સાઠમારી ચાલતી જોઇ, કોઇ પણ સત્તાથી અંજાઇ ગયા વગર બધાં બળોને એકબીજા સાથે રમાડી એણે અશકય વસ્તુ શકય કરી બતાવી. પોતાના દેશને સ્વતંત્ર બનાવ્યો એટલું જ નહિ, પણ એથી યે અઘરૂં કામ એણે કર્યું,—પોતાના દેશને એક બનાવ્યો.

સશસ્ત્ર યુદ્ધમાં માનનાર રાષ્ટ્રપુરુષની જીવનીમાં અથવા એના રાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિમાં અહિંસાને વરેલા લોકો માટે જાણવા જેવું કે બોધ લેવા જેવું કશું નથી એમ કોઇ ન માને. જે ગુણ શસ્ત્રયુદ્ધમાં આવશ્યક છે એ જ ગુણ વધારે ઉત્કટ રૂપમાં સત્યાગ્રહમાં જોઇએ છે. જે ઉદારતા અને ક્ષમા ત્યાં જોઇએ છે એ જ અહીં પણ જોઇએ છે. અને અખંડ જાગૃતિ, અદમ્ય પુરુષાર્થ તેમજ સતત આપભોગ વિના કોઇ પણ દેશને એની આઝાદી પાછી મળી નથી અને મળેલી ટકી નથી.

સાહસને જ વિજયશ્રી માળા પહેરાવે છે એમ આપણા શૂર પૂર્વજોએ અનુભવથી કહી રાખ્યું છે, અને અત્યંત ચંચળ એવું અદૃષ્ટ અથવા નસીબ પણ સાહસિક અને જાગરૂક માણસ તરફ પોતાનો પક્ષપાત બતાવવાને લલચાય છે એમ આ ચરિત્ર ઉપરથી આપણે સ્પષ્ટ જોઇ શકીએ છીએ. ખેડૂત અને ખલાસી બંને જાણે છે કે કશાં આળસ કે તન્દ્રા વગર યોગ્ય મુહૂર્તનો જે લાભ ઉઠાવે છે તેના પાસા હમેશાં સવળા જ પડે છે.

અનેક રીતે આપણું દુઃખ અને પોલૅંડનું દુઃખ સમાન છે. ઘણી બાબતમાં આપણી સ્થિતિ જુદી પણ છે; અને તેથી જો આપણે આંધળા ઉત્સાહમાં આવ્યા વગર ધ્યાનપૂર્વક પોલૅંડના તારણહારનું આ ટૂંકું જીવનચરિત્ર વાંચીશું તો એમાંથી શું લેવું અને શું ન લેવું એ આપણે અચૂક તારવી શકીશું. ગુજરાતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાષાના મહારથીઓ આવા મહત્ત્વના પણ ખૂણાના વિષય તરફ ધ્યાન દે એમ લાગતું નથી એમ જોઇ, ભાઈ હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટે ગુજરાતની આ સેવા કરી છે. આ લખતાં પહેલાં ઉપયોગમાં લીધેલાં પુસ્તકો તથા લેખોની સૂચિ તેઓએ છેડે આપી છે તે ઉપરથી એમની મહેનતનો આપણને ખ્યાલ આવશે. એ સૂચિ મેં ન જોઇ હોત તો હું માનત કે આ આખી ચોપડી કોઈ સરસ અંગ્રેજી ચોપડીનો અનુવાદ જ છે.

લેખકનો આ પહેલો પ્રયાસ છે તેથી, પોતાના વિષયના મહત્ત્વ અને એને અંગેના મસાલાની સમૃદ્ધિ તળે એ દબાઈ ગયા છે. છતાં મને તો એ આખી ચોપડી વાંચતાં ખૂબ આનંદ આવ્યો; ઘણું જાણવાનું મળ્યું; અને તેથી હું તો ભાઈ હરિશ્ચન્દ્રનો આભાર માનું છું. એમણે આ એક ચોપડીથી ન અટકતાં પોલૅંડ વિષે અને યુરોપની આજની દશા વિષે ઘણીઘણી ચોપડીઓ ગુજરાતી જનતાને આપવી જોઇએ. મને આશા છે કે ગુજરાતી વાચકો આવા સેવકોના ઉત્સાહ વધારીને એમની પાસેથી કસીને કામ લેશે.

કાકા કાલેલકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમ

		પૃષ્ઠ
	પોલૅંડના ઇતિહાસની ભૂમિકા (૧૨૨૬-૧૯૩૬)	૧ થી ૪૭
પ્રકરણ		
૧	૧૮૬૩નું યુરોપ-ઝુલુફમાં શૈશવ-વિલ્નો-કેદી	૪૧ થી ૪૮
૨	ઇર્કુટ્સ્ક જેલમાં બળવો-સાઇબીરિયા -કોમરેડ વિકટર	૪૯ થી ૫૪
૩	પત્રિકા-'મઝદૂર' પ્રેસ	૫૫ થી ૫૯
૪	વૉરસૉ સિટાડલ-ગાંડો કેદી-સેંટ નીકોલાસની દીવાનાશાળામાંથી છુટકારો	૬૦ થી ૬૫
૫	રૂસો જાપાની વિગ્રહ-તૈયારી-આક્રમણકારી મંડળ (બોયોફ્કા)-બેઝડાની	૬૬ થી ૭૦
૬	બંદૂકધારી શહેરીઓ-વિગ્રહ-સંચાલનનો અભ્યાસ	૭૧ થી ૭૪
૭	૧૯૧૪ના મહાવિગ્રહની શરૂઆત-પોલૅંડને માટે-કેલ્સે-નોવીકૉરઝીન	૭૫ થી ૭૮
૮	ઉલીનામાલા-લીમાનોવા મારસીન્કોવીસ	૭૯ થી ૮૪
૯	મહાયુદ્ધમાં રશિયાનો પરાજય, લિજીઅનોને સંદેશો-મધ્યસ્થ સરકારનો કેદી	૮૫ થી ૮૮
૧૦	માગડેબર્ગ-બર્લિન-વૉરસૉ	૮૯ થી ૯૨
૧૧	રાષ્ટ્રનો પ્રથમ નાગરિક	૯૩ થી ૯૬
૧૨	વૉરસૉનો વિગ્રહ-વિસ્લાને તીરે બોલ્શેવિકોનો પરાજય-રીગાના કરાર	૯૮ થી ૧૦૨
૧૩	પોલૅંડનું ઘડતર-અંતિમ વર્ષો-મૃત્યુ	૧૦૨થી૧૧૪
૧૪	તુલના	૧૧૫થી૧૨૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચિત્રોનો ક્રમ

માર્શલ પિલસુદ્સ્કી		મુખચિત્ર
માદામ પિલસુદ્સ્કા—મેરીઆ બિલેવિટ્સ	પૃ.	૪૧ની સામે
જોસેફ પિલ્સુદ્સ્કીના પિતા	,,	૪૪ ,,
જુવાન જોસેફ	,,	૫૪ ,,
લંડનના પી. પી. એસના મુખ્ય મથકમાં	,,	૬૪ ,,
જનરલ રિડ્ઝ સ્મિગ્લી પિલસુદ્સ્કી સાથે ચર્ચામાં	,,	૮૦ ,,
જોસેફ પિલસુદ્સ્કી	,,	૧૦૪ ,,
પગે ચાલતા જતા માર્શલ પિલસુદ્સ્કી	,,	૧૧૦ ,,
નકશો	,,	૧૨૦ ,,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોલૅંડના ઈતિહાસની ભૂમિકા

૧૨૨૬–૧૯૩૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

I and my country are one. My name is Million, because I love millions and for millions suffer torment. I look on my unhappy land as the son upon his father broken on the wheel. I feel the sufferings of the whole nation as the mother feels within her bosom the sufferings of her child. I suffer, I madden, and Thou, wise and happy, ever rulest, ever judgest, and they say Thou dost not err.

'From "Fore-Fathers' Eve" by Mickiewicz.

હું અને મારો દેશ એક જ છીએ. હું અનેક છું, લાખોને હું ચાહું છું અને લાખોને માટે હું યાતના ભોગવું છું. ઘવાએલા પિતા તરફ જોતા પુત્રની જેમ મારી આ દુખિયારી ભૂમિ પર નજર ફેરવું છું. બાળકનું દુઃખ જોતાં માતૃહૃદયની વેદનાની જેમ પ્રજાનું દુઃખ મારૂં અંતર બાળે છે. દુઃખથી હું વ્યામોહ પામું છું, અને પ્રભો! સર્વજ્ઞ અને સદાનન્દ! તારૂં શાસન, તારો આદેશ અને નિયતી સનાતન છે, અને લોકો કહે છે કે તું ભૂલ કરતો નથી.

મિટસકિએવિચ કૃત "પિતૃતર્પણ"માંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યુરોપનું રાજકારણ અને સંસ્કૃતિ સમજવા માટે અત્યાર સુધી આપણે મુખ્યત્વે કરીને 'રોમાન્સ' અને 'જર્માનિક' ભાષાઓ બોલતી અને ગ્રીક અને રોમન સંસ્કૃતિસેવી પ્રજાઓને જ કેન્દ્ર બનાવેલું છે. પરંતુ યુરોપની જે પ્રજાઓ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ એશિયાની નજીક છે અને[1] ઇતિહાસના ઉપઃ-કાળમાં સાથે વસેલી અને એક ભાષા બોલતી આર્ય પ્રજાની ભાષા (Indo-European-languages)નું તત્ત્વ હજી યે

---

૧ આર્યોના એક નિવાસનું મૂળ સ્થાન (Cradle) ચોક્કસ થયું નથી. એ વિષે Anthropological Philological, તથા Geogrophical દૃષ્ટિએ વિરોધી મન્તવ્યો છે. પર્યટન (Migration) વિષે પણ ચોક્કસ પુરાવા નથી. ભાષાશાસ્ત્રથી જ છેવટનો નિર્ણય થઈ શકતો હોય તો —(જેના સમર્થનમાં બીજા પુરાવાઓ છે–અને નથી)—સ્લાવ ભાષા બોલતા સમૂહે અને સંસ્કૃત ભાષા બોલતા સમૂહે મૂળ નિવાસસ્થાન-માંથી સૌથી છેલ્લું પ્રસ્થાન કર્યું એવું મન્તવ્ય ફોન ઇહેરિંગ (The Evolution of the Aryan 1897) તથા મૅકસમૂલર (History of Ancient Sanskrit Lit. 1851–Pub.Allahabad 1912) ઉપર-થી રજુ કરી શકીએ. આ વિષયની સવિસ્તર માહિતી History of Civilization Series (Routledge, London) માંના The Aryans: A study of Indo-European Origins, by Childe, Race & History, by Pittard; Language: A Linguistic Introduction to History, by Vendryes. Geographical Introduction to History, by Febrve અને Wanderings of the People, by Haddon (Cambridge Unv. Press) એ તથા એ પુસ્તકોની ગ્રંથસૂચિમાં સવિસ્તર મળી રહેશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાચવી રહી છે, જે પ્રજાઓ આર્યસંસ્કૃતિના ક્ષિતિજ પરના અવશેષ સમી છે[૨] તે સ્લાવ તથા ફીનો-યુગ્રિયન ભાષા બોલતી પ્રજાની સંસ્કૃતિ તરફ પૂરતું લક્ષ આપ્યું નથી. ઇતિહાસના વર્ષોના બાઇઝેન્ટાઇન સંસ્કૃતિના સમાગમની અસર સ્લાવ ભાષા બોલતી પ્રજા હજી યે સાચવી રહી છે. એશિયાવાસી માટે યુરોપમાં માનભેર પ્રવેશ કરવાનું સ્થાન સ્લાવ હૃદય છે.

સ્લાવ પ્રજાઓમાં ઝેકોસ્લોવાકિયા તથા પોલૅંડ, બાઇઝેન્શિયમની અસર હેઠળ આવ્યાં નથી એનું કારણ જુદું જ છે. યુરોપમાં ક્રિશ્ચિયન ધર્મ બે રીતે—રોમન ચર્ચ અને ગ્રીક ચર્ચની અનુજ્ઞા હેઠળ આવ્યો. ધર્મનો સ્વીકાર બે રીતે થવાથી યુરોપના રાજકારણમાં ધાર્મિક વિરોધોએ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. રોમન ચર્ચની અનુજ્ઞામાં રહેલી પ્રજા ઉપર રોમન સંસ્કૃતિએ અસર કરી છે જ્યારે (ઑર્થોડૉક્ષ) ગ્રીક ચર્ચની અનુજ્ઞા સ્વીકારતી પ્રજા બાઇઝેન્ટાઇન સંસ્કૃતિની અસર નીચે છે. ઝેકોસ્લોવાકિયા તથા પોલૅંડે

---

૨ "ગૃહ્યસૂત્રોમાં કૌટુંબિક જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા રીતરિવાજો છે. એ સૂત્રો ભારતને બહુ દૂર વસેલી સ્લાવ અને ફીનો-યુગ્રિયન ભાષા બોલતી પ્રજાની સંસ્કૃતિ સાથે ઘણા મળતા આવતા રીતરિવાજોથી જોડે છે. વેદ પછીના સમયમાં એ સૂત્રોનો સંગ્રહ થયો. જેમાંના કેટલાક તો બહુ પ્રાચીન પણ નથી. એ બધાં દૂરના અને વર્ષો પહેલાંના ભૂતકાળની યાદ આપે છે; અને ઈન્ડો-યુરોપિયન સંસ્કૃતિની એકતા પુરવાર કરતા બીજા પુરાવાઓમાં ઉમેરો કરીને બતાવે છે કે હિંદવાસીઓનું મૂળ નિવાસસ્થાન હમણાંની એમની વસાહતની જગ્યાથી ઘણે દૂર હતું." P. 243-244. Literature by H. De Willman Grabowska in "Ancient India and Indian Givilization", in History of Civilization Series).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવમા અને દશમા સૈકાથી ક્રિશ્ચિયન ધર્મનો રોમન ચર્ચની અનુજ્ઞા હેઠળ સ્વીકાર કર્યો. એ પ્રજાઓના જીવન પર રોમન સંસ્કૃતિએ છાપ મૂકી છે. ઘણીખરી સ્લાવ ભાષા બોલતી પ્રજાઓની લિપિ સિરિલીક (ગ્રીક) લિપિ ઉપરથી ઘડાએલી છે, જ્યારે ઝેકોસ્લોવાકિયા અને પોલૅંડની લિપિ રોમન લિપિ ઉપર ઘડાએલી છે.

સ્લાવ ભાષા બોલતી પ્રજાઓમાં-સોવિયેટ રશિયા અને જર્મનીની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ વચ્ચે રહેલાં પોલૅંડનું સ્થાન અત્યારના યુરોપમાં રાજકીય દૃષ્ટિએ અગત્યનું છે, અને તેથી એના ઇતિહાસસંસ્કારનો અભ્યાસ થવો જરૂરનો છે. એ બાજુએ મૂકીએ તો પણ સોથી યે વધારે વર્ષો સુધી પરચક્રમાં રહી સ્વાધીનતા મેળવવા માટે ત્રણ વખત સશસ્ત્ર પ્રયત્નો કરી હારી જતાં વધારે સખત અંકુશમાં જકડાયા છતાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાળવી રહેલાં પોલૅંડને, એની સંસ્કૃતિ તથા સાહિત્યને જાણવાની જરૂર છે, આપણે માટે ભારે પ્રેરણારૂપ થઈ પડે એવું છે.

મધ્યકાલીન યુરોપમાં પૂર્વમાં ખીવ અને સ્મોલેન્સ્ક (Smolensk) સુધી પોલૅંડની સત્તા હતી. રૂમાનિયા તથા બેસારેબિયા (Bessarabia)નાં રાજ્યો એનું આધિપત્ય સ્વીકારતાં હતાં. તાર્તાર અને તુર્કીનાં આક્રમણો સામે યુરોપ અને ક્રિશ્ચિયન ધર્મના રક્ષણમાં પોલૅંડનો કીમતી ફાળો છે. યુરોપનાં બળવાન રાષ્ટ્રોમાં પોલૅંડની ગણના થતી હતી એ વખતના ઐતિહાસિક પોલૅંડનો ૨/૩ ભાગ હમણાંના પોલૅંડનો છે. રશિયા સિવાય ક્ષેત્રફળની ગણત્રીએ યુરોપનાં રાજ્યોમાં પોલૅંડને પાંચમું સ્થાન છે. પોલૅંડની[૩]

---

૩ પોલૅંડનું જન્મપ્રમાણ (Birth Rate) ફક્ત જાપાનથી જ ઊતરતું છે. દુનિયાભરમાં જાપાનનું જન્મપ્રમાણ વધારેમાં વધારે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વસ્તી (૧૯૩૫) ત્રણ કરોડ ઉપરની છે. એના પડોશીઓમાં સોવિયેટ રશિયા, જર્મની, ઝેકોસ્લોવાકિયા, રૂમાનિયા, લિથુઆનિયા, લેટિવીયા તથા ડાન્ઝીગનું આંતરરાષ્ટ્રીય બારૂં છે. દક્ષિણમાં કાર્પેથિયન પર્વતોથી પોલૅંડ હમેશાં સુરક્ષિત રહ્યું છે. ઉત્તરમાં દરિયાકિનારા પરની નાનીસરખી પટ્ટી પોલૅંડને મળેલી છે જેમાં આંતરરાષ્ટ્રીય હકુમત નીચેનું ડાન્ઝીગ આવતું નથી. જમીનની આ પટ્ટી "પોલીશ કૉરિડોર" (Polish Pomerania)ને નામે અર્વાચીન જગતનું ધ્યાન ખેંચી રહી છે. એથી યે મોટો દરિયાકિનારો ઐતિહાસિક પોલૅંડને હતો. વધારે પ્રદેશ પર સત્તા ધરાવનાર રાજ્ય વધારે પ્રતાપી ગણાતું આવ્યું છે એથી કરીને પડોશના રાજ્યોથી છુટી પડતી કુદરતી સીમાઓથી રક્ષાએલું નહિ હોવાને કારણે જર્મની અને રશિયા સાથે પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રાખવા મોટે ભાગે પોલૅંડને લડવું પડ્યું છે.

બીજા દેશોની જેમ પોલૅંડનો ઇતિહાસ પણ દંતકથાઓથી શરૂ થાય છે. આ ટૂંકી સમાલોચનામાં તેરમા સૈકા સુધીનો ઇતિહાસ લીધો નથી. તેરમા સૈકાથી ૧૭૬૪ સુધીના વર્ષોમાં ઐતિહાસિક પરિવર્તનો (Historical Movements) તરફ લક્ષ આપ્યું છે. ઇતિહાસ અને રાજકારણના અભ્યાસી માટે એ પછીનાં વર્ષો અગત્યનાં છે. એ વર્ષોમાં પોલૅંડ પરાધીન થયું. એ વર્ષોમાં એના પડોશી સામ્રાજ્યોને હાથે પોલૅંડની ત્રણ વખત વહેંચણી થઇ. ત્રણ વખત સશસ્ત્ર ઉત્થાનના નિષ્ફળ પ્રયત્નો અને પરાધીનતામાં યે જાળવી રાખેલી રાષ્ટ્રભાવનાની કીર્તિકથા જગતના ઇતિહાસમાં પોલૅંડને ગૌરવભર્યું સ્થાન આપે છે.

૧૩ મી સદીમાં એશિયામાંથી પશ્ચિમ તરફ તાર્તાર આક્રમણો શરૂ થયાં હતાં. જંઘીસખાને રશિયાના રાજ્યોને હરાવ્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતા; અને એ પછી એના સૈનિકોએ બાટુખાનની સરદારી નીચે યુરોપમાં આક્રમણ શરૂ કર્યું. ૧૨૪૧માં તાર્તારોએ પોલૅંડમાં દાખલ થઇ ક્રેકોવને બાળ્યું અને બાજુનો પ્રદેશ ઉજ્જડ કર્યો. લિગ્નિશીઆના યુદ્ધમાં પોલૅંડના હેન્રીએ (Henry the Pious) તાર્તારોને હરાવ્યા. એ પરાજયથી તાર્તારો યુરોપમાં આગળ વધતા અટકયા અને જંઘીસખાનના મૃત્યુના સમાચારે તાર્તાર લશ્કર એશિયામાં પાછું ફર્યું. આ વર્ષોમાં પોલૅંડની પશ્ચિમ સરહદ પરની જર્માનિક પ્રજા પૂર્વ તરફ આક્રમણ કરતી હતી. બસો વર્ષ સુધી બાલ્ટિકના ઇશાન ખૂણા પર આવેલા પ્રુશિયાના વિધર્મી (Pagan) અસલ વતનીઓને ક્રિશ્ચિયન ધર્મમાં લાવવા પોલૅંડે મહેનત કરી હતી. આ વિધર્મીઓ તરફથી પોલૅંડને સહન કરવું પડતું. એમનાં આક્રમણો અટકાવવા તથા એમના ધર્મપરિવર્તન માટે માસોવિયાના પ્રિન્સ કોનરાડે ક્રૂઝેડ વખતે સ્થપાએલા ટયૂટોનિક નાઇટ્સ ઑફ ધ ક્રૉસને નોતર્યા (૧૨૨૬). એના બદલામાં જમીનનો થોડો ભાગ આ જર્મન વીરોને એણે થોડાં વર્ષો માટે આપ્યો. એમણે તલવાર અને અગ્નિથી ધર્મપરિવર્તન કર્યું. પરંતુ જીતેલા પ્રદેશમાંથી આ જર્મન વિજેતાઓ પાછા ફર્યા નહિ અને બાલ્ટિકના પૂર્વ કિનારા પર ફિનલૅંડના અખાત સુધી સત્તા જમાવી. જમીન આપવાની પ્રિન્સ કોનરાડની આ ભૂલથી પોલૅંડને ઘણું સહન કરવું પડયું છે. પોલીશ અને ઝેક રાજાઓની લડાઇનો લાભ લઇને જર્મનોએ ડાન્ઝીગ લીધું. બાલ્ટિક પરનો પોતાનો દરિયા કાંઠો ફરી મેળવવા માટે બસો વર્ષ સુધી પોલૅંડને લડવું પડયું. ૧૪૧૦માં ટાનેનબર્ગના યુદ્ધમાં જર્મન નાઇટ્સ ઑફ ધ ક્રૉસનો પરાજય થયા પછી ઇતિહાસમાંથી આ સંસ્થા જતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહી. નાઇટ્સ ઑફ ધ ક્રૉસ ઇતિહાસમાં નહોતા રહ્યા, પણ એમણે ઉભું કરેલું 'ડચી ઓફ પ્રુશિયા' પોલૅંડનું રક્ષિત રાજ્ય મટીને ઇતિહાસમાં પોલૅંડના શત્રુ તરીકે રહ્યું. પોલૅંડનો એક માત્ર દરિયા કાંઠો અને અર્વાચીન જગતમાં ધ્યાન ખેંચતો "પોલીશ કૅારિડોર"[૪] (Polish Pomerania) સમજવા માટે આ પ્રદેશનો ઇતિહાસ જાણવો જરૂરનો છે. ૧૨૨૬માં ટ્યૂટોનિક નાઇટના હાથમાં એ પ્રદેશ ગયો એ પહેલાં બાલ્ટિકના કિનારાનો પોલૅંડનો હક કોઇએ નકાર્યો નથી. બસો વર્ષ સુધી લડીને પોલૅંડે એ પ્રદેશ પાછો મેળવ્યો ત્યારથી અઢારમી સદીની આખરે યુરોપના નકશા ઉપરથી પોલૅંડ નાબૂદ થયું ત્યાંસુધી બાલ્ટિકના કિનારા પરનો પ્રદેશ પોલૅંડના તાબામાં હતો. પૂર્વ પ્રુશિયાનું જર્મન સંસ્થાન અખંડ જર્મન શહેનશાહતનો સુસંબદ્ધ ભાગ હતો નહિ અને પૂર્વ પ્રુશિયા અને જર્મનીને જે કંઇ સંબંધ હતો તે જમીન માર્ગનો નહિ પણ દરિયાને રસ્તે હતો. વર્સેલ્સના કરારોમાં (૧૯૧૮) પોલૅંડને બાલ્ટિકનો દરિયાકાંઠો આપવો જોઇએ એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરવામાં યુરોપે પોલૅંડને દીર્ઘસૂત્રી (Tardy) ન્યાય આપેલો છે. જર્મન રાજકારણમાં એ પ્રદેશ માટે જે ચળવળ થઇ રહી છે તેથી ઐતિહાસિક સત્ય ખોટું ઠરાવાનું નથી એમ પોલૅંડવાસીઓ માને છે.

તાર્તાર આક્રમણોથી પ્રજાની શક્તિ ઓછી થઇ હતી એટલે પશ્ચિમમાંથી જર્મન આક્રમણો સામે રક્ષણ કરવા તેરમી સદીમાં

૪. "Polish Corridor"–The Facts. By Augur (V. Poliakoff) 1933.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્રીજા કાસિમિરે (૧૩૩૦–૧૩૭૦) સરહદ ઉપરનો થોડો ભાગ ઝેક અને જર્મન પડોશીઓને આપી એમની સાથે આક્રમણો અટકાવવા સંધિ કરી. ત્રીજા કાસિમિરે પશ્ચિમના આક્રમણ અટકાવી પોતાની સત્તા પૂર્વની સરહદ પર વધારી. પોલૅંડની સૌથી જૂની વિદ્યાપીઠની ૧૩૬૪માં એણે ક્રેકોવમાં સ્થાપના કરી. કાસિમિરના પહેલાં રાજવહીવટના કાયદા વ્યવસ્થિત નહોતા. પ્રચલિત લોકાચાર અને રૂઢીઓને કાસિમિરે એકત્ર કરાવી કારોબારમાં વ્યવસ્થા આણી તથા મધ્યકાલીન સામંત સંસ્થા (Feudal System)માં ખેડૂતોને રાહત મળે એવા પ્રયત્નો કર્યા. દેશનું ચલણ અને નાણાંખાતું મજબૂત કરી જર્મન તથા યાહૂદી વેપારીઓને દેશમાં વસવાટ કરવા અને વાણિજ્ય વધારવા નોતર્યા. એના આ પ્રયત્નોથી પોલૅંડના ઇતિહાસમાં એ મહાન કાસિમિરને નામે ઓળખાયો.

એ પછી બસો વર્ષ સુધી પોલૅંડમાં યાગેલોન (Jagellon) વંશ સત્તા પર હતો. એ વર્ષોમાં પૂર્વ યુરોપના સંસ્કારી જીવનનું કેન્દ્ર પોલૅંડ હતું. કાસિમિરના મૃત્યુ પછી હંગેરિનો લુઇસ (૧૩૭૧–૧૩૮૨) પોલૅંડની ગાદી પર આવ્યો. એની પુત્રિ યાડવિગાએ લિથુઆનિયામાં ક્રિશ્ચિયન ધર્મ ફેલાવવા માટે જર્મન રાજવંશ સાથેનો સંબંધ તોડી લિથુઆનીઆના વિધર્મી (Pagan) ડ્યૂક સાથે લગ્ન કર્યું. આમ પશ્ચિમ યુરોપની સામે પોલૅંડે પૂર્વમાં એકતા સાધી. લિથુઆનિયાના જોડાણથી બળવાન થએલા પોલૅંડે ગ્રુનવાલ્ડના અને ટાનેનબર્ગના (૧૪૧૦) યુદ્ધમાં જર્મન નાઇટ્સ ઑફ ધ ક્રૉસને હરાવ્યા. ૧૪૬૬માં એમને ટોરુનની સંધિ કરવાની ફરજ પડી જેમાં પોલૅંડને બાલ્ટિકનો કિનારો પાછો મળ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પંદરમી સદીના યુરોપમાં સામંત સંસ્થા નબળી થતી હતી. રાજકર્તાને કારોબારમાં તથા આક્રમણો સામે મદદ કરવાના તથા સાર્વભૌમ સત્તાના સ્વીકારના બદલામાં સામંતોને અમુક હક્કો મળતા હતા. એવા સમૂહતંત્રમાંથી પ્રજાના મોટા વર્ગના હાથમાં સત્તા જતી હતી. વિદેશી આક્રમણો સામે લશ્કરી મદદના બદલામાં યાગેલોન રાજાઓને રાજના નાણાંના વહીવટમાં તથા જાગીરો જપ્ત ન થાય એવી સમજૂતી આ સામંતો સાથે કરવી પડી. કરો નાખવા માટે ભદ્ર લોકો (Gentry)ની સભાઓથી લોકશાસનની પદ્ધતિની શરૂઆત પોલૅંડમાં થઈ. રાજની કારોબારી સત્તા રાજાના સાર્વભૌમત્વ નીચે લોક પ્રતિનિધિત્વવાળી પાર્લામેન્ટમાં કેન્દ્રિત થાય એ માટે ભદ્ર લોકોની અને ધર્મગુરુઓની સત્તા પર અંકુશ મૂકાવાની જરૂર હતી.

એ જમાનામાં કોપર્નિકસની (૧૪૭૩-૧૫૪૩) ખગોળની શોધને લીધે સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યનું કેન્દ્ર ક્રેકોવ હતું. યુરોપની નવજાગૃતિનો લાભ લઇ ચોથા કાસિમિરે (૧૪૪૭-૧૪૯૨) ધર્મગુરુઓ નીમવાની પોપની સત્તા લઇ લીધી, પરંતુ સામંત તંત્ર સામે એનાથી કશું થઇ શક્યું નહિ. અમીરવર્ગે એને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકવાની ધમકી આપી, સામંત તંત્ર (Feudal Lords)માંથી પોલૅંડનો રાજા ચૂંટી કાઢવાનો હક્ક મેળવ્યો. એક અથવા બીજા સમૂહને મદદ કરી પોલૅંડની સાર્વભૌમ સત્તા ઉપર અંકુશ રાખવા એના પડોશી રાજ્યોને સારામાં સારી તક મળી. પોલૅંડની પાર્લામેન્ટના બંધારણની ખામીનું બીજું દૃષ્ટાંત "ફ્રી વેટો"–Free veto–નું છે. આ હક્કથી ધારાસભાનો ગમે તે એક સભ્ય કોઈ પણ પ્રકરણની વિરુદ્ધ મત આપતાં તે ઠરાવ પડતો મૂકવો પડે. એટલે દેશહિત માટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઇ પણ ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થતો હોય ત્યાં એકાદ વિઘ્નસંતોષી કે સ્વાર્થદૃષ્ટિવાળો સભ્ય પોતાનું ધાર્યું કરી શકે. આથી જ દેશને એકત્ર કરે એવા, નવી વિચારસરણીને અનુરૂપ કાયદા થઇ શક્યા નહિ.

યુરોપમાં "રીનેસાન્સ" (Renaissance)ના જમાનામાં રશિયા, પ્રુશિયા અને ઑસ્ટ્રિયા વધારે બળવાન થતાં હતાં. ઇસ્લામના ઝંડા નીચે ટર્કી યુરોપમાં આક્રમણ કરતું હતું. અઢારમી સદીમાં જીવનમાં સ્વાતંત્ર્યની ભાવના રેડવામાં ફ્રાન્સના વિચારકો (એન્સાઇક્લોપિડિસ્ટ)ના જેવો જ ફાળો યુરોપના સાંસ્કારિક પુનર્જીવનમાં—સાહિત્ય અને કલાને પ્રજાજીવનમાં નજીક લાવવામાં ઇટાલિનો છે. પોલૅંડના રાજાઓ ઇટાલિમાં લગ્નસંબંધથી જોડાએલા હતા. એટલે કલાના નમૂનાઓ ઉપરાંત, એમની પધરામણી પાછળ, લેખકો, કવિઓ અને કલાકારો પણ આવ્યા હતા. યુરોપભરના જ્ઞાનપિપાસુઓથી ક્રેકોવ ઉભરાતું હતું. એ વખતથી જ પ્રજાજીવનમાં લૅટિનને બદલે સ્વભાષાએ સ્થાન લીધું. પોલૅંડના સાહિત્યના એ સુવર્ણયુગમાં "કવિઓમાં રાજકુમાર" સમા કોહાનોવસ્કીએ (૧૫૩૦-૧૫૮૪)પૅરિસથી[૫] સ્વભાષામાં કાવ્ય લખી મોકલ્યું, ત્યારે એના મિત્રો ઘણા ઉત્સાહમાં આવી ગયા. એમાંના કોઇએ લખ્યું:

> "જ્ઞાનની કીમત એણે જાણી છે, એના કાવ્યને સ્લાવોનિક કાવ્ય દેવીને ચરણે ધરૂં છું."

અમીરોના આંતરકલહથી રાજકારણી દૃષ્ટિએ પોલૅંડ નબળું

---

૫ Language & Polish Nationalism. Slavonic Rev. July 1934. A. P. Koleman.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડ્યું હતું. ધાર્મિક અસહિષ્ણુતાએ તીવ્ર રૂપ લીધું હતું અને ઘણી જગાએ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના અનુયાયીઓ સામે રમખાણો થયાં. સામંત સમૂહમાંથી નીમાએલા રાજાઓ રાષ્ટ્રની એકતા કરતાં અંગત સ્વાર્થ માટે પડોશનાં મોટાં રાજ્યોની કુમક લેતાં હતાં. સીગીસ્મંડ ત્રીજાને (૧૫૮૭-૧૬૩૨) રાષ્ટ્રહિત વિરુદ્ધ વિદેશી રાજ્યો સાથે સંધિ કરવા માટે પાર્લામેન્ટ સમક્ષ જવાબ આપવા ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો. એની સામે અમીરોએ બળવો જગાડ્યો હતો. એ વર્ષોમાં તુર્કી અને તાર્તાર આક્રમણો સામે અને જર્મન રાજ્યો સાથે પોલૅંડને લડવું પડ્યું છે. ક્રૂઝેડના જમાનાને યાદ આપે એવી સેવા જોન સોબિએસ્કીએ ટર્કીના આક્રમણ સામેના વિયેનાના પરિત્રાણમાં (૧૬૮૩માં) કરેલી છે. ટર્કીના એ પરાજયથી યુરોપમાં ઇસ્લામનો ફેલાવો થતો અટક્યો.

અઢારમી સદીમાં પોલૅંડની ગાદી ઉપર આવતા રાજાઓની ચૂંટણીમાં પડોશનાં રાજ્યોની કુટિલ નીતિ જોવામાં આવે છે. રશિયા, પ્રુશિયા અને ઑસ્ટ્રિયા પોતાની સત્તા વધારવાના પ્રયત્નમાં પોલૅંડના રાજકારણમાં હાથ નાખવાનાં બહાનાં શોધે છે. 'ફ્રી વેટો'ના સિદ્ધાંતથી છતી ધારાસભાએ દેશમાં અરાજક તંત્ર ચાલે છે. કેળવણીમાં "રીનેસાન્સ"નો માનવતાનો આદર્શ (Humanism) ભૂલાઈ જતાં ધર્મ અને રાજકારણમાં અંધાધૂંધી પ્રવર્તે છે. દેશનું હિત ચાહનારા શાણા માણસો ચેતી ગયા હતા કે આવી પરિસ્થિતિ લાંબો વખત ચાલે એ ઠીક નથી. કેળવણીમાં સુધારા દાખલ કરનાર કોનરાસ્કીએ 'ફ્રી વેટો'માં દેશનો નાશ જોયો. એની સાથે રહી બીશપ ઝાલુસ્કી, પોલૅંડને રાષ્ટ્રગીત આપનાર વાઇબિકી તથા બીજા અગ્રણીઓએ ૧૭૬૪માં નવા રાજા (સ્ટેનીસ્લાસ ઑગસ્ટસ પોનિયાટોવસ્કી)ની ચૂંટણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વખતે પાર્લામેન્ટમાં દેશહિતવાદીઓની બહુમતી મેળવી. એમના પ્રયત્નથી બંધારણમાં તથા સામાજિક સુધારા થોડા ઘણા થઇ શકે છે. રશિયા, પ્રુશિયા તથા ઑસ્ટ્રિયાને આ એકતા ગમતી નહોતી. રશિયાને પોલૅંડ ઉપર આક્રમણ કરવાનું બહાનું જોઇતું હતું. પોલૅંડની પૂર્વમાં આવેલા યુક્રેનિયાના ગ્રીક ચર્ચના અનુયાયીઓને મદદ કરવાના બહાના હેઠળ રશિયાએ લશ્કર મોકલ્યું. આ આક્રમણ સામે યુરોપના એક જ રાજ્યે–ટર્કીએ (જેણે પોલૅંડ સાથે ઘણી વખત યુદ્ધ કર્યું હતું) વિરોધ બતાવ્યો. ઑસ્ટ્રિયા તથા પ્રુશિયા, રશિયાને પગલે ચાલવાની રાહ જોઇ રહ્યાં હતાં. એમણે પણ સરહદના પ્રાંતોમાં લશ્કર મોકલી એ ભાગ લઇ લીધા. આમ ૧૭૭૨માં પોલૅંડના પહેલા વિભાગ થયા. એમાં દેશનો $\frac{1}{3}$ ભાગ તથા ૪૦ લાખની પ્રજા વિદેશી સત્તાના હાથમાં ગઇ, અને બાલ્ટિકને કિનારે એક નાની જમીનની પટ્ટી પોલૅંડના હાથમાં રહી. આંતર કલહથી નબળાં થએલાં પોલૅંડમાં રશિયાના દબાણથી ચૂંટાએલી પાર્લામેન્ટે વિભાગોની સંધિને બહાલી આપી. દેશપ્રેમી રાજકારણીઓ આ અવનતિ જોઇ ત્રાસી ગયા હતા. કેળવણીનું તંત્ર એમના હાથમાં આવતાં ધીમેધીમે કારોબારમાં સુધારા થવા માંડ્યા. ૧૭૮૮ની પાર્લામેન્ટમાં દેશહિતવાદીઓ સામાજિક અને રાજકીય જીવનમાં ઉદાર વિચારોને અનુસરતા સુધારા દાખલ કરી શક્યા, પરંતુ 'ફ્રી વેટો' હજી યે નાબૂદ થયો નહોતો, ખેડૂતો હજી યે ગુલામીની અવદશામાં હતા. કારોબારી વહીવટને ઉદાર વિચારોને અનુકૂળ થવાની જરૂર હતી. એ બધું એકી સાથે અને બને એટલું વહેલું થવા માટે નવા બંધારણની જરૂર હતી. રાજા અને પ્રજામાં ભારે ઉત્સાહ હતો. વિરોધીઓથી રાજાને દૂર સંતાડી રાખવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવ્યો. એણે પોતે ફ્રેન્ચ ભાષામાં બંધારણનો ખરડો તૈયાર કર્યો. બીશપ કોલોન્ટાઇએ તરત જ સ્વભાષામાં એનો અનુવાદ કરી પાર્લામેન્ટ પાસે મૂક્યો. ઇસ્ટરના તહેવારો પછી વિરોધીઓ શહેરમાં પાછા ફર્યા નહોતા એ વખતે લોકહિતવાદીઓએ પાર્લામેન્ટનો કબજો લીધો અને રસ્તા પર લશ્કર તૈયાર રાખી એ દિવસમાં–૩ જી મે ૧૭૯૧–નવું બંધારણ અમલમાં મૂક્યું.

નવું બંધારણ પ્રજાના નવજીવનનું દ્યોતક હતું. એડમંડ બર્કે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ સમક્ષ આપેલા ભાષણમાં પોલૅંડવાસીઓને આ બંધારણ માટે અભિનંદન આપ્યાં. ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રુશિયાએ સંતોષ જાહેર કરી પોલૅંડના વહીવટમાં હાથ નહિ નાખવાની બાંહેધરી આપી. ટર્કી સાથે લડાઈમાં જોડાએલા રશિયાએ કશું કર્યું નહિ. એ લડાઇમાંથી છૂટા થયા પછી નવું બંધારણ રદ કરવાની રશિયાએ માગણી કરી અને તરતજ રશિયન લશ્કર પોલૅંડમાં દાખલ થયું. રશિયા સાથેની લડાઈમાં શરૂઆતમાં પોલૅંડ જીત્યું પરંતુ લશ્કરને પાછું હઠવું પડ્યું. નબળા મનના રાજાએ રશિયા સાથે સંધિ કરી. નવું બંધારણ રદ કરવામાં આવ્યું. વિરોધીઓએ માન્યું કે ફ્રેંચ વિપ્લવની સ્વતંત્ર ભાવનાનો નાશ કરવામાં તેઓ સફળ થયા હતા. ૧૭૯૩માં પોલૅંડની બીજી વખત વહેંચણી થઇ. પાર્લામેન્ટ આ વહેંચણીને બહાલી આપતી નહોતી. સવારે ત્રણ વાગ્યા સુધી સભ્યોએ કશો જવાબ આપ્યો નહિ. પાર્લામેન્ટમાં લશ્કર દાખલ થયું અને સભાસદોના મૌનને જ બહાલી ગણી લેવામાં આવી.

રશિયાનું લશ્કર આખા દેશમાં ફરી વળ્યું. પોલૅંડના લશ્કરને વિખેરી નાખવામાં આવ્યું અને રશિયાએ લશ્કરી અમલ શરૂ કર્યો. રાષ્ટ્રની સ્વાધીનતાના રક્ષણ માટે દરેક શહેરમાં મંડળો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્થાપવામાં આવ્યાં. મધ્યરાત્રે મળતી સભાઓમાં રાષ્ટ્રચેતના માટે પ્રયત્ન થવા લાગ્યા. રાષ્ટ્રનું કલંક ધોઇ નાખવા માટે દેશે[૬] કોશિયુસ્કોની વરણી કરી. અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં કોશિયુસ્કોએ નામના મેળવી હતી. ૧૭૯૨માં પ્રિન્સ પોનિયાટોવસ્કી સાથે રહી રશિયાની સામે એણે સરદારી લીધી હતી. ૨૪મી માર્ચ ૧૭૯૪નો દિવસ સામાન્ય ઉત્થાન માટે નક્કી કરવામાં આવ્યો. આખી રાત જાગીને કોશિયુસ્કોએ ઉત્થાનનું જાહેરનામું (Act of Rising) તૈયાર કર્યું. અમેરિકાની પ્રજાનો સ્વાતંત્ર્યનો ઢંઢેરો (Declaration of Indipendence) એણે જોયો હતો. મરણીઆ પોલૅંડનો આર્તનાદ અને નિરાશામાંથી દેશને નવજીવન ધારણ કરવાનો એમાં પોકાર હતો. કોશિયુસ્કોના હાથમાં લશ્કરની બધી સત્તા હતી એટલું જ નહિ પણ રાજ્યની મુલ્કી અને કારોબારી તમામ સત્તા એના હાથમાં હતી. ૩જી મેના બંધારણને એણે અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો અને ખેડૂતોને રાહત મળે એવા કાયદા અમલમાં મૂક્યા.

એકતા વિનાના પોલૅંડના આ ઉત્થાનની ભરતીમાં ઓટ નહિ આવે એ જોવાનું હતું. દરેક શહેરના નાગરિકોને એ પ્રોત્સાહન મોકલતો અને પ્રજાના દરેક વર્ગને સાથ આપવા નોતરતો. દેવળના ધર્મગુરુઓને પૂજામાં જરૂરનાં જ વાસણો સિવાય તમામ દેશને માટે આપી દેવા વિનવતો. પ્રજાના એકેએક વર્ગનો એને સાથ હતો. વસ્ત્રો, અનાજ, ધારિયાં, કોદાળી બધુંય લોકો એને મોકલી આપતા. માતૃભૂમિ પ્રત્યેના પ્રેમ અને આત્મવિશ્વાસથી

૬ કોશિયુસ્કો વિષે 'કુમાર' આસો ૧૯૯૨માં આ જ લેખકની સ્વતંત્ર નોંધ છપાઇ છે. Kosciuszko–by Monica M. Gardner.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ રશિયાના મોટા સૈન્ય સામે લડવાને પ્રજા તૈયાર થઇ હતી. પરદેશની સ્વાધીનતાની લડતમાં કોશિયુસ્કોએ સાથ આપ્યો હતો. એના નિઃસ્વાર્થ શૌર્યથી પ્રજાનો દરેક વર્ગ એના પર મુગ્ધ હતો.

૧૭૯૪ની ૪થી એપ્રિલે રાકલાવાઇસની યુદ્ધભૂમિ પર રશિયા અને પોલૅંડનાં સૈન્યો મળ્યાં. રાકલાવાઇસનો વિજય હથીઆરોના મુકાબલાનો વિજય નથી પરંતુ પ્રજાના આદર્શનો વિજય છે. પોલૅંડના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વખત અમીરો સાથે ખેડૂતોએ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો. ધારિયાં અને કોદાળી સાથે બે હજાર ખેડૂતો યુદ્ધભૂમિ પર હાજર હતા. એ ટુકડીનું નામ "મોતના લણનાર" (Reapers of Death) રાખ્યું હતું. રશિયાના મોટા લશ્કર સામે કચડાઇ જવાનો પૂરો સંભવ હતો એવે સમયે આ ખેડૂતો-એ જ યુદ્ધનો રંગ ફેરવી નાખ્યો. "ખેડૂતો! પ્રભુ અને દેશને માટે સામેની તોપોનો કબજો મેળવો." આ શબ્દો નીકળતાં જ કોશિયુસ્કોની સરદારી નીચે એમણે રશિયન લશ્કરની ૧૧ તોપોનો કબજો લીધો, એ રાત્રે દુશ્મનોના લશ્કરની તોપોનો સૌથી પહેલો કબજો લેનાર બારટોસ નામે ખેડૂતને એણે પોલૅંડનો પહેલો ખેડૂત નોબલ ઠરાવ્યો અને એનાં કપડાં પોતે પહેર્યાં. બારટોસની સાથે વૉરસૉના મોચી કિલિન્સ્કીનું નામ પણ સ્મરણીય છે. ગુડ ફ્રાઇડે પછીના શનિવારે વૉરસૉને ઘેરો ઘાલી નિઃશસ્ત્ર કરવાની યોજના એક રશિયન સૈનિકે દારૂના ઘેનમાં કહી દીધી. એ વખતે કિલિન્સ્કીએ વૉરસૉના નાગરિકોને રશિયન સૈન્ય સામે દોર્યા. ગુરુવારે અને ગુડ ફ્રાઇડેના શુક્રવારે દિવસ રાત યુદ્ધ ચાલ્યું. ઇસ્ટરના સુપ્રભાતે દેવળોના ઘંટનાદ સાથે પરદેશી ધૂંસ-રીમાંથી પોલૅંડે મુક્તિ મેળવી. વૉરસૉનો પ્રથમ ઘેરો નિષ્ફળ જતાં વધારે લશ્કર સાથે સુવારોવને મોકલવામાં આવ્યો. મેકિનો-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચના યુદ્ધમાં પોલૅંડના સૈન્યનો પરાજ્ય થયો. કોશિયુસ્કોને કેદ પકડવામાં આવ્યો. વૉરસૉની નજીકમાં પ્રાહા આગળ સુવારોવે ભયાનક ખૂનરેજી ચલાવી હજારો શહેરીઓની કત્લ કરી.

પ્રુશિયા તથા ઑસ્ટ્રિયાએ પણ ચડાઈ કરી અને ૧૭૯૫માં પોલૅંડના ત્રીજી વખત વિભાગ પડ્યા. દેશવટો ભોગવતા કોશિયુસ્કોનું ફ્રાન્સમાં (૧૮૧૭) અવસાન થયું. પરાજ્યનાં એ વર્ષોમાં જ નવાં પોલૅંડનું ઘડતર થતું હતું. એ પછીનાં સ્વાધીનતાના બધા પ્રયત્નોમાં કોશિયુસ્કોની મૂર્તિ પ્રજા સમક્ષ નિઃસ્વાર્થ દેશપ્રેમનો અચૂક પૂરાવો હતો. બંધારણના શબ્દોમાં જ નહિ પણ સમાજના જીવંત પ્રશ્નો ઉપર એના એકેએક કારોબારી અને મહેસુલી સુધારા ઘડાએલા હતા. એણે બતાવ્યું હતું કે ઠરેલ વિચાર સરણી ઉપર જમાનાને અનુસરીને યોગ્ય અને વાજબી લોકશાસનનો અમલ કરવાની પોલૅંડવાસીઓમાં શક્તિ હતી, અને આંતર કલહ અને અવ્યવસ્થાને બહાને પોતાની સત્તા જાળવી રાખવાના વિદેશી સત્તાના પ્રયત્નો જ્યારે ત્યારે નિષ્ફળ થવાના જ હતા.

પોલૅંડના ત્રીજી વખત વિભાગ થયા પછી ૧૯મી સદીના યુરોપના નકશામાં પોલૅંડનું અસ્તિત્વ નથી. ફ્રેંચ વિપ્લવની અસર તળે આવેલાં એ સો વર્ષોમાં યુરોપભરમાં સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાએ મોટી પ્રગતિ કરી છે. આ સદીમાં જ રશિયા જેવા પ્રગતિ–વિરોધી સત્તાના ધામમાં ૧૮૬૧માં ગુલામ ખેડૂતોના છુટકારાની જાહેરાત (Emancipation of Serfs) કરવામાં આવે છે. રાજકારણમાં અસ્તિત્વનો નાશ થતાંની સાથે જે પ્રજાના સામાજિક ઉત્કર્ષની શરૂઆત થઇ છે તેનો આપણે વિચાર કરવાનો છે. નૂતન પોલૅંડના ઇતિહાસકારો અમાનુષી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અત્યાચારો અને નિષ્ફળ ક્રાન્તિના આ દુઃખદ વર્ષોની કથા તરફ નજર નાખ્યા વિના સૈકાઓ પહેલાંના સ્વતંત્ર પોલૅંડના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો તરફ જુએ છે, કારણ કે એ જ પ્રશ્નો નવસર્જિત પોલૅંડનું એક અથવા બીજી રીતે ધ્યાન ખેંચે છે.[૭]

૧૯મી સદીની શરૂઆતમાં જ[૮] સ્વભાષા રાષ્ટ્રજીવનમાં નિષ્ક્રિય પ્રેરણાનું સ્થાન છોડીને, દેશની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનું એક માત્ર પ્રેરક બળ થઇ રહે છે. પોલૅંડના નવસર્જન માટેના એકેએક પ્રયત્નોમાં રાષ્ટ્રભાષા જ સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન અને રાષ્ટ્રની જાગૃતિના પ્રતીકરૂપ રહી છે. પોલૅંડ એક રાષ્ટ્ર થાય એ પહેલાં પ્રજાજીવનમાં એકરૂપ થએલી સંસ્કૃતિ ઊભી કરવાની હતી, અને રાષ્ટ્રભાષા વિના રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ જીવી શકે નહિ.

સાતસો વર્ષ સુધી યુરોપના રાજકારણમાં પોલૅંડે ભાગ લીધો હતો; એટલે યુરોપના નકશા ઉપરથી પોલૅંડની સીમાઓ ભૂંસાઈ ગઈ તો યે રાજકારણી સંબંધો સહેલાઇથી તૂટે એવું નહોતું. ૧૭૯૪ના ઉત્થાનની નિષ્ફળતા પછી કોશિયુસ્કો અને એની સાથે સ્વાતંત્ર્યના યુદ્ધમાં લડનારા સેનાનીઓ ફ્રાન્સમાં જઇને રહ્યા હતા. વર્ષોની રાજસત્તા ફેંકી દઈ સ્વતંત્ર થએલું ફ્રાન્સ યુરોપને સ્વાધીનતાના પાઠ શીખવવા નીકળ્યું હતું. એ ઉદ્દેશથી નેપોલિયને યુરોપની વિજય યાત્રા શરૂ કરી હતી એમ તે વખતનું યુરોપ માનતું હતું. એટલે પોલૅંડ જેવા પરાધીન રાષ્ટ્રના હિજરતીઓ નેપોલિયનના યુરોપી વિગ્રહમાં સાથ આપતા હતા. એના સેનાનીઓમાં ડોમ્બ્રોવસ્કી જેવા પોલૅંડના અગ્રણી સેનાનીઓ હતા.

---

૭ ડાયબોસ્કી
૮ એ.પી. કોલમેન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોલૅંડવાસીઓને આશા હતી કે એમની સ્વાધીનતા અપાવવામાં નેપોલિયન મદદ કરશે. ૧૮૦૬માં પ્રુશિયાને હરાવ્યા પછી વૉરસૉની નજીકનો પ્રદેશ જુદો પાડી નેપોલિયને 'ડચી ઑફ વારસા' નામે સ્વતંત્ર પ્રાંત ઊભો કર્યો, અને ડાન્ઝીગને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા હેઠળનું બારૂ ઠરાવ્યું. ૧૮૧૨માં મોસ્કોના આક્રમણમાં પાછા ફરતાં પરાજીત નેપોલિયનની પીછેહઠ સાચવતાં એ જમાનાનો પોલૅંડનો સર્વશ્રેષ્ઠ નાગરિક—જૉસેફ પોનિયાટોવસ્કી માર્યો ગયો. નેપોલિયનના નાશ સાથે 'ડચી ઑફ વૉરસૉ'નો અંત આવ્યો. નેપોલિયનના છેવટના વર્ષોમાં ઑસ્ટ્રિયા અને રશિયાએ પોલૅંડની પ્રજાનો સાથ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. વિયેનાની કૉંગ્રેસમાં (૧૮૧૫) પોલૅંડના પ્રશ્ને જુદું જ રૂપ લીધું. નવેસરથી પોલૅંડની વ્યવસ્થિત વહેંચણી થઇ. પોલૅંડના થોડા ભાગને—જે વિભાગ 'કૉંગ્રેસ કિંગ્ડમ' તરીકે ઓળખાયો—ઝારની સત્તા નીચે બંધારણ મુજબની પાર્લામેન્ટ, લશ્કર તથા નાણાંખાતું મળ્યું. ઑસ્ટ્રિયા તથા પ્રુશિયાએ પણ પોતાની પોલીશ પ્રજાને વેપારના તથા શહેરી છુટાપણાના થોડા હક્કો આપ્યા. પાર્લામેન્ટની સત્તા સલાહ આપવા પૂરતી જ હતી. રશિયન પોલૅંડમાં ગ્રાન્ડ ડ્યૂક કૉન્સ્ટૅન્ટાઇન ગવર્નર હતો અને બધી સત્તા એના હાથમાં હતી. દેશને પગભર કરવાના થોડાઘણા પ્રયત્નો થયા હતા. પરંતુ રાજકારણમાં કૉન્સ્ટૅન્ટાઇનની ક્રૂરતા અને સખ્તાઇથી સ્વાધીનતાની તમન્નાવાળા જુવાનો વિદ્યાર્થીમંડળો અને છૂપાં પ્રચારક્ષેત્રોમાં એકત્ર થવા માંડ્યા. એલેકઝાન્ડર પહેલા પછી નિકોલાસ રશિયાની ગાદીએ આવ્યો. રાજ્યારોહણના દિવસે —૧૪મી ડિસેમ્બર ૧૮૨૫—રશિયામાં ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ 'ડિસેંબ્રીસ્ટ' કાવતરૂં રચાયું હતું. રશિયા અને પોલૅંડના ક્રાન્તિવાદી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એને સંબંધ હોવાનો નિકોલાસને વહેમ હતો, તેમાં વળી કેટલાક પોલૅંડવાસીઓને એણે કરેલી ફાંસીની સજાને પાર્લામેન્ટે બહાલી આપી નહિ એટલે એનો રોષ વધ્યો.

ફ્રાંસના ૧૮૩૦ની જુલાઇના વિપ્લવ તરફ પોલૅંડવાસીઓની સહાનુભૂતિ હતી. વળી 'સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પર મૂકાએલો અંકુશ, શહેરી જીવનમાં અવિશ્વાસને લીધે કારાગારમાં પોલીસને સોંપાતી અનિયંત્રિત સત્તા તથા બંધબારણે થતા પાર્લામેન્ટના કામકાજને લીધે બધી પ્રવૃત્તિઓ છૂપાં મંડળો તરફ ઘસડાતી હતી.'૯ કોશિયુસ્કોના જ્વલંત દેશપ્રેમથી રાષ્ટ્રની સ્વાધીનતાના પ્રયત્ન માટે લોકોએ દેશને એક થએલો જોયો હતો. નેપોલિયનની વિજય યાત્રામાં યુરોપભરમાં લડેલા સેનાનીઓના પુત્રોને યુદ્ધભૂમિ પર લશ્કરને મોખરે રહી મરવાના કોડ જાગ્યા હતા. ફ્રાન્સ અને બેલ્જીઅમમાં સ્વાધીનતાની પ્રવૃત્તિ દાબી દેવા નિકોલાસની ઇચ્છા રશિયન સૈન્ય સાથે પોલૅંડમાંથી લશ્કર મોકલવાની હતી. લશ્કરના સૈનિકોને આ વાતની જાણ થતાં ૧૮૩૦ના નવેમ્બરની આખરે વૉરસૉના રસ્તાઓમાં ક્રાન્તિની જ્વાલા સળગી.

રાષ્ટ્રધ્વજ પરના ગરુડને સંબોધીને વૉરસૉના રસ્તામાં સૈનિકો ગાતા હતા:

'ગરુડ, ઊંચે ઊડ! વિજયી થઈ તારા પોલૅંડનું ગૌરવ જગતને કહે. જીવતો રહેશે તેને સ્વાધીનતા મળવાની છે, યુદ્ધમાં ખપી જશે એને તો સ્વાધીનતા મળી ચૂકી છે.'૧

---

૯ આડામ લેવાક

1 Soar, our eagle, rise in glory.
Tell the world thy Poland's story.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

૯૩ ग/૪૧
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૮૩૦ના ૨૯મી નવેમ્બરની રાત્રે ગ્રાન્ડ ડ્યૂક કૉન્સ્ટૅન્ટાઇનને વૉરસૉ છોડવું પડ્યું. વૉરસૉમાંથી રશિયનોને હઠાવ્યા પછી શહેરની દિવાલો પર ચોડેલા જાહેરનામામાં મિટ્સકિએવિચના 'Ode to Youth'માંની નીચેની લીટીઓ છાપેલી હતી:

'સ્વાધીનતાની ઉષા! મુક્તિનો સૂર્ય તારી પાછળ છે'[2]

સ્વાધીનતા માટે, કુરબાની માટે પ્રજા તૈયાર હતી તે વખતે યુદ્ધવિદ્યામાં અજોડ ગણાતા સેનાનીઓને પ્રજામાં વિશ્વાસ નહોતો. અલબત યુદ્ધને વખતે એ સેનાનીઓએ ભારે શૌર્ય બતાવ્યું છે. એવી જ રીતે ૧૯મી સદીના રાજકારણમાં પ્રથમ પંક્તિમાંના પ્રિન્સ આડામ ઝારટોરસ્કી, અને ઇતિહાસકાર લેલેવેલને (Lelewel) સ્વાધીનતાના યજ્ઞમાં પુરોહિત થવા પ્રજાએ નોતર્યા ત્યારે એમને પણ પ્રજાની ચેતના અને શહૂરમાં વિશ્વાસ નહોતો. છતાં યે દેશની જરૂરને વખતે એમણે સ્વાધીનતાની લડતને જ સાથ આપ્યો. આ ક્રાન્તિ દોઢ વર્ષ ચાલુ રહી. રશિયાના ક્રાન્તિવાદીઓને ફાંસી આપવામાં આવી હતી. તેની સંવત્સરી ઉજવતાં વૉરસૉના શહેરીઓએ વાવટા ફરકાવ્યા હતા—'અમારી તથા તમારી સ્વાધીનતાને માટે.' શરૂઆતમાં ક્રાન્તિનું ધ્યેય સ્પષ્ટ નહોતું, પરંતુ એ મહિના પછી રોમાનોફને પોલૅંડની ગાદી પરથી પદભ્રષ્ટ કરવાનો પાર્લામેન્ટે ઠરાવ કર્યો. પ્રિન્સ આડામ ઝારટોરસ્કીને ક્રાન્તિવાદીઓએ પોલૅંડની સરકારનો પ્રમુખ બનાવ્યો.

He who liveth free shall be.
He who dieth is now free.
મોનીકા ગાર્ડનર

2 'Hail, Dawn of Freedom, Sun of salvation is behind thee.'

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોટું લશ્કર મોકલી નિકોલાસે આ ક્રાન્તિને દાબી દીધી. પ્રુશિયાએ નિકોલાસને મદદ કરી હતી. રશિયાની વધતી જતી સત્તા તરફ ઑસ્ટ્રિયા હમેશાં શંકાથી જોતું આવ્યું છે. ઑસ્ટ્રિયાએ ક્રાન્તિવાદીઓને થોડી ઘણી મદદ કરી હતી. સ્વાધીનતાના પ્રયત્નો તરફ યુરોપનો લોકમત સહાનુભૂતિભર્યો હતો.[૧૦] પોલૅંડની ક્રાન્તિ તરફ ફ્રાંસની પ્રજા ઉત્સાહથી જોતી હતી. બંને દેશોને ઘણા વખતથી રાજકારણી અને સંસ્કાર સબંધ હતો. પેરિસના રસ્તા પર લોકો આ ક્રાન્તિની ચર્ચા કરતા હતા. નવલકથા લેખક એલેકઝાન્ડર ડૂમા તથા કવિઓ અને લેખકોએ પોલૅંડને મદદ કરવા જલસા ગોઠવ્યા હતા. છાપાંઓ અને હૉટલોમાં પોલૅંડને મદદ કરવા ફંડો ઉઘરાવવામાં આવ્યાં હતાં. ૧૮૩૧ના સપ્ટેમ્બરમાં ક્રાન્તિ નિષ્ફળ થયાના સમાચાર પેરિસમાં આવ્યા, તે દિવસ ફ્રાંસવાસીઓ માટે શોકનો દિવસ હતો. કાળી લીટી સાથે છાપાંઓ પ્રસિદ્ધ થયાં; નાટકશાળાઓ બંધ રહી, શેરબજારમાં ફ્રેંચ સિક્યુરિટિના ભાવ બેસી ગયા, અને વિદેશમંત્રીએ ચેમ્બરમાં પૂછાએલા પ્રશ્નના જવાબમાં 'વૉરસૉમાં બધું શાંત છે' એવું કહ્યું ત્યારે મોટી ધાંધલ થઇ રહી. પેરિસમાં લોકોને શાંત થતાં થોડા દિવસ થયા. એ પછી તરત જ પોલૅંડના હિજરતીઓ ફ્રાંસમાં આવ્યા.

ક્રાન્તિની નિષ્ફળતા પછી હજારોને સાઇબેરિયા મોકલવામાં આવ્યા, ઘણાઓની મિલકત જપ્ત કરવામાં આવી. શાળા અને અદાલતમાં રશિયન ભાષા દાખલ કરવામાં આવી. હિજરતીઓ અને દેશવટો ભોગવતા દેશવાસીઓ સામાન્ય પ્રજાને મન

---

૧૦ Polish Rising of 1830. Adam Lewak.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ગિરિશૃંગ પર ઊભેલા માનવી જેવા' ('Like men standing on an elevation'–Slowaki) હતા. એમના તરફ મૂગી પ્રજા આદેશ માટે જોઈ રહી હતી. એ હિજરતીઓમાં પોલૅંડને "પાન ટાડ્યૂસ" (Pan Tadeuss) નામે મહાકાવ્ય આપનાર મિટ્સકિએવિચ હતો. મીટ્સકિએવિચ, સ્લોવાટ્સકી અને 'અજ્ઞાત કવિ'ને નામે ઓળખાએલો ક્રાસિન્સકી પોલૅંડના 'રોમાન્ટીક' સાહિત્યના સર્વશ્રેષ્ઠ કવિઓ "પવિત્ર ત્રિમૂર્તિ" Holy Trinityને નામે ઓળખાયા છે. દમનનીતિના એ વર્ષોમાં એમણે દેશવાસીઓને સહન કરવાની તાકાત આપી છે. પોલીશ રોમાન્ટીસીઝમનો આદર્શ એ હતો કે જગતના પાપનો ભાર ઇશુએ લઇને ક્રૂસ ઉપર પોતાનું બલિદાન આપ્યું તેમ સ્વાધીન પ્રજાઓના લોકશાસનમાં સર્વશ્રેષ્ઠ આવિષ્કાર માટે પોલૅંડે બલિદાન થવાનું છે.

મિટ્સકિએવિચનો કોનરાડ વાલેનરોડ કહે છે, 'સ્વદેશમાં દુઃખ અને શોક હતાં ત્યારે એના ઘરમાં આનંદ ક્યાંથી હોય?[૧૧] પોલૅન્ડના રોમાન્ટીસીઝમનો આદર્શ આવો હતો. મિટ્સકિએવીચના જમાનાની રાજકારણી ફિલસૂફી એ શબ્દોમાં સ્પષ્ટ થાય છે. મિટ્સકિએવીચ એની આ કૃતિમાં જ (Conrad Wallenrod) એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે 'રીબાતી પ્રજાના અગ્રણીઓએ કશોય વિકલ્પ રાખ્યા વિના દેશને માટે જ જીવન આપી દેવું જોઇએ પછી ભલે એમને પોતાના નૈતિક સિદ્ધાંતો

---

11 'Joy did not dwell in his house, when his fatherland knew only sorrow'
Polish Romantic Literature by Julian Krzyzanowski.P.69

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છોડી દેવા પડે.' ('Mickiewicz there arrived at the conclusion that the representative of an oppressed nation had no other choice but to devote himself to its cause entirely, even if he abandoned his moral principles." P.193.) દેશના રાજકારણને અભિપ્રેત રાખીને ક્રાસિન્સ્કીએ પ્રાચીન ગ્રીક કથા ઉપરથી 'ઇરીડિયન' નામે નાટક લખ્યું છે એમાં મિટ્સ-કિએવિચના કથનને એ ફિલસૂફીનો રંગ આપે છે. ક્રાસિન્સ્કી તેમાં એવું વિધાન રજુ કરે છે કે:

'શાસિત પ્રજાના રાજકારણમાં આધિપત્ય ભોગવતી પ્રજાની સખ્તાઈનું મૂળ સત્ અસત્‌ના સનાતન દ્વંદ્વમાં છે: રાજકારણની વિકૃતિ પર ઘડાએલા સમકાલીન પ્રજાજીવનની અવનતિમાં માનવીથી શકય એવા બધાય પ્રયત્નો નિષ્ફળ થઇ આંતરિક પરિસ્થિતિને વધારે ખરાબ કરે છે.' ('According to this, the political oppression exercised by the one nation over the other, is rooted in the eternal strife of evil against good. Accordingly, the best human efforts, if made among the rotten conditions of contemporary life which is based on political perversity, must end in interior calamity". P.193)

[૧૨]ક્રાસિન્સ્કીને માટે સ્વદેશ સીમાબદ્ધ જમીનનો ટુકડો નહોતો

12 'Art to me no more country:
Thou art now my faith, my law.
Who betrays thee, who thee wrongeth,
Lieth he against his God."

tr. Monica. M. Gardner. p. 204. Krzyzanowski.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હવે મારો દેશ તું નથી, મારો ધર્મ અને મારી સ્મૃતિ તું છે. તને દગો દઈ ઘાત કરનાર કૃતઘ્ની, એના પ્રભુ સમક્ષ જૂઠો છે. અને છેવટે ક્રાપિન્સ્કી માગે છે: 'મારાં ગીતોનો નાશ થાઓ, મારાં કાર્યોનો ઉદ્‌ગમ થાઓ.' (Perish my songs, arise my deeds).

૧૮૩૧માં પોલૅંડવાસીઓને આશા હતી કે યુરોપનાં બીજાં રાજ્યો એમનો પ્રશ્ન ઉપાડી લેશે. ક્રાન્તિની નિષ્ફળતા પછી મિટ્સકિએવિચ અને સ્લોવાટ્સ્કીએ વિશ્વબંધુત્વના આદર્શ પ્રજા આગળ મૂકયા હતા. એનાથી પ્રેરાઇને અને ઉદ્દામવાદીઓ સંખ્યાબળમાં પણ વધારે હતા એટલે છૂપી પ્રવૃતિઓ તો ચાલુ જ હતી. સ્વાધીનતાની સશસ્ત્ર પ્રવૃતિઓમાં એમને હજી વિશ્વાસ હતો. દેશના મોટા ભાગને ઉત્સાહી કરીને ક્રાન્તિની તૈયારી કરવા પ્રુશિયન પોલૅંડમાં માણસો મોકલવામાં આવ્યા. પ્રુશિયન પોલૅંડમાં ક્રાન્તિ શરૂ થાય એ પહેલાં કાર્યકરો પકડાઈ ગયા. પરંતુ ઑસ્ટ્રિયન પોલૅંડની ક્રાન્તિનો (૧૮૪૬) અંત બહુ કરુણ આવ્યો. શહેરીઓ સામે લડવાને મેટરનીચે (ઑસ્ટ્રિયા) ખેડૂતોને હથીઆરો આપીને સંહાર કરાવ્યો. એ પ્રસંગ ઉજેસ્કીએ પોતાના એક ગીતમાં ચિરંજીવ કર્યો છે.

૧૮૪૮માં જર્મનીમાં ક્રાન્તિ થઇ એમાં જર્મન પોલૅંડે સાથ આપ્યો હતો. પરંતુ રશિયન સરકારના ઘણાયે પ્રયત્નો છતાં ખેડૂતોએ પોતાના દેશવાસીની સામા (ઑસ્ટ્રિયાની જેમ) હથીઆરો લીધાં નહિ. જર્મન ક્રાન્તિ પણ નિષ્ફળ ગઈ. રશિયન પોલૅંડમાં આ ક્રાન્તિની અસર થઈ નહોતી. યુરોપમાં ફેલાતા ઉદાર વિચારો સામે ઝાર નિકોલાસ પહેલાએ જેહાદ પોકારી હોય એમ લાગતું હતું. ૧૮૪૯માં એણે લશ્કર મોકલીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઑસ્ટ્રિયન ક્રાન્તિને દાબી દીધી. વૉરસૉ અને વિલ્નોમાં છૂપાં મંડળોમાં જે કોઈ આગળ પડતો ભાગ લેતું જણાય તેને સાઈબીરિયા મોકલી દેવામાં આવતો. ૧૮૫૩માં ટર્કી સાથેના ક્રીમિયન વિગ્રહની શરૂઆત થઈ. એ વખતે ટર્કીને સાથ આપી પોલીશ લશ્કર ઊભું કરવાના મિટ્સકિએવીચે પ્રયત્ન કરેલા, પરંતુ કૉન્સ્ટૅન્ટીનોપલમાં (૨૬-૧૧-૧૮૫૫) એનું મૃત્યુ થતાં કશું થઈ શક્યું નહોતું. નિકોલાસ પછી એલેકઝાન્ડર બીજો (૧૮૫૫-૧૮૮૧) રશિયાની ગાદીએ આવ્યો. તેણે નવા જમાનાને અનુકૂળ થવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. ફ્રાન્સની ગાદીએ આવેલો નેપોલિયન ત્રીજો ઇટાલીના રાષ્ટ્રવાદને મદદ કરતો હતો. ગેરિબાલ્ડીનું નામ દરેક પોલૅંડવાસીને હૈયે હતું. એ વખતે પ્રિન્સ બિસ્માર્ક રશિયામાં પ્રુશિયન સરકારનો પ્રતિનિધિ હતો, પોલૅંડને વહેંચી લેનારાં રાજ્યોની પોલંડ વિષેની રાજનીતિ એકસરખી રહે એ માટે એણે પ્રયત્ન કર્યો.

પશ્ચિમ યુરોપમાં રાષ્ટ્રવાદની પ્રવૃત્તિને મળતા વિજય તથા રશિયાની રાષ્ટ્રવાદી ચળવળથી લોકોમાં નવો ઉત્સાહ આવતો હતો. નવી સ્થપાએલી 'કૃષિસભા'(Agricultural Society)માં પ્રજાના બધા વર્ગ જોડાતા હતા. લોકો રાજકારણ છોડીને આર્થિક સુધારણા તરફ જતા હતા. જુવાનોને આવી સંસ્થામાં ઉત્સાહ નહોતો. રશિયાનો સહકાર મેળવી રાજકારણ તથા વેપારી સંબંધમાં સ્વાધીનતાનો અંશ મેળવવા ઇચ્છા રાખનારો એક વર્ગ હતો. સહકારી રાજકારણીઓમાં વિએલોપોલ્સ્કી આગળ પડતો હતો. કેળવણી તથા રાજકારણમાં એણે રશિયા સાથે સહકારથી ઘણું મેળવ્યું, પરંતુ ખેડૂતોના પ્રશ્ન વિષે એણે કશું કર્યું નહિ. ૧૮૬૧ના રશિયાના જાહેરનામા ઉપરથી પોલૅંડમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ જેવા સુધારા દાખલ થયા. 'કૃષિસભા'એ એનો વિરોધ કર્યો. એમાં કૅથોલિક ધર્મગુરુઓનો પણ સાથ હતો. 'કૃષિસભા' સરકારે બંધ કરી. વિરોધ બતાવવા ભેગાં થએલાં લોકોનાં ટોળાં પર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યા. ઉદ્દામ વિચાર-વાળાઓ આ વિરોધને ઉગ્ર રૂપ આપતા હતા. રશિયાના લશ્કર માટે ખેડૂતોમાંથી સરકાર ભરતી કરવાનો વિચાર કરતી હતી અને એમ થતાં ખેડૂતોની સહાયથી સફળ ક્રાન્તિ થઇ શકશે એમ લોકોનું માનવું હતું. ઉદ્દામ વિચારવાળાઓની આ ગણત્રી ખોટી પાડવા શહેરના જુવાનોની ભરતી માટે જાહેરાત કરવામાં આવી. પ્રજાને આ યોજનાની થોડીઘણી ખબર હતી એટલે ઘણાખરા તો નજીકનાં જંગલોમાં સંતાઇ ગયા અને થોડાને પકડવામાં આવ્યા.

૧૮૬૩ની ૨૨મી જાન્યુઆરીએ રેવોલ્યુશનરી કમિટિએ રશિયા સામે ક્રાન્તિની જાહેરાત કરી. આ ઉત્થાન વખતે કારો-બારી વહીવટની થોડી તૈયારી ક્રાન્તિવાદીઓએ કરી હતી. મધ્યસ્થ સમિતિ(Central Committee)એ સ્થાપેલી રાષ્ટ્રીય સરકારનું ટપાલ, પોલીસ તથા મહેસુલીખાતું છૂપી રીતે કામ કરતું હતું. પરંતુ ૧૮૩૦–૩૧ની જેમ આ વખતે એમની પાસે લશ્કર નહોતું. ૧૮૬૩ની ક્રાન્તિમાં નિયમિત યુદ્ધો નથી, પરંતુ શિકારની બંદૂક હાથમાં લઇ નીકળી પડેલા તમન્નાવાળા યુવાનોની આઝાદીની કથા છે શહેરના મધ્યમ વર્ગના લોકો જ આ ઉત્થાન-ના સૈનિકો હતા. આ ક્રાન્તિમાં ભૌગોલિક દૃષ્ટિબિંદુ પણ હતું. કોશિયુસ્કો તથા મિટ્સ્કિએવિચ જેવા પુરુષો આપનાર લિથુ-આનિયાને તથા સીમાડાના બીજા પ્રાંતોને પણ સાથ આપવા નોતરવામાં આવ્યા હતા. લિથુઆનિયામાં ખેડૂતોનો સાથ હતો; અને એ પ્રદેશમાં વધારે વખત ક્રાન્તિ ટકી રહી. નિર્દયતાથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ ક્રાન્તિને દાબી દેવામાં આવી. વિલ્નોમાંના રશિયન ગવર્નર જનરલ મુરાવિયેવે હજારોને ફાંસીની સજા કરી તેથી એને 'ફાંસીખોર' (Hangman)નું નામ મળ્યું. મિલકતની જપ્તી અને સાઇબીરિયામાં દેશપારી જીવનનો સામાન્ય પ્રસંગ થઇ પડ્યો.

એ પછી પોલૅંડના સામાજિક જીવનમાં ધીમેધીમે પરિવર્તન થતું જાય છે. ૧૮૬૪ની જાહેરાતથી ખેડૂતોને ગુલામીમાંથી મુક્તિ મળે છે. ક્રાન્તિમાં સાથ આપનારા ભદ્ર લોકોની મિલકત જપ્ત થવાથી એમના જુવાનિયાઓ શહેરી જીવન ગાળવા માંડે છે. યુરોપના રાજકારણમાં પોલૅંડ સદંતર ભૂલાઇ જાય છે અને પોલૅંડના લોકો પણ એ સ્થિતિ મૂગે મોઢે સહન કરી લે છે. સ્વાધીનતાના પ્રયત્નોમાં સશસ્ત્ર ઉત્થાન હોઇ શકે એ વાત જ ભૂલાઇ જાય છે. વેપાર ઉદ્યોગની ખીલવણી કરવા તરફ પ્રજાનું આકર્ષણ વધે છે. વહેંચી લેનારાં રાજ્યોની-શાસકપ્રજાની-વિચારસરણી તરફ ત્રણે વિભાગની પ્રજા ઢળતી જાય છે અને એ સામ્રાજ્યોના ઇતિહાસમાં રાષ્ટ્રીય તત્ત્વ લોપાઇ જાય છે. ઓગસ્ટ કોમ્ટેની "પ્રત્યક્ષવાદ"(Positive Philosophy) અસરવાળું વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ સાંસ્કારિક જીવનમાં પ્રેરણાનું બળ થાય છે. કાવ્ય અને ઇતિહાસને બદલે વિજ્ઞાનના અભ્યાસને વધારે અગત્ય મળે છે. ઐતિહાસિક તત્ત્વ ભૂલી જવાતાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા ઝાંખી થવા માંડે છે અને એ પછી વીસ વર્ષે નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા સિંકિએવીચ (Sienkiewicz)ની પોલૅંડના ઐતિહાસિક પ્રસંગોની પશ્ચાદ્ભૂમિ પર લખેલી નવલકથાઓ તથા માટેજ-કો (Matejko)ના ઇતિહાસ નિરૂપણના ચિત્રો પરથી પ્રજા-જીવનમાં ફરી પાછું રાષ્ટ્રીય એકતાનું તત્ત્વ નવજીવન મેળવે છે.

સ્વભાષાનું શિક્ષણ અને સાહિત્ય પરાધીન રાષ્ટ્રોના જીવનમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકતા આણે છે. રશિયા તથા પ્રુશિયાએ આ જોયું હતું. શાળાના અભ્યાસમાં એમણે પોતાની ભાષા દાખલ કરી. અદાલતોના વહીવટમાં અને રશિયામાં તો વેપારી પત્રવહેવારમાં યે પોલીશ ભાષા વાપરવાની મનાઈ હતી. શહેરી છૂટાપણા પર તથા સભાગંથી અને છાપાંઓ પર અંકુશ મૂકવામાં આવ્યા હતા. એ બંને વિભાગમાં પ્રજાનું સામાજિક જીવન ભૂંસાઈ ગયું હતું. રશિયન પોલૅંડમાં પોલીસનું જોર હતું અને કેદખાનાં રાજદ્વારી કેદીઓથી ઉભરાતાં હતાં. ખેડૂતો સમૃદ્ધ થતા હતા. રશિયા સાથે વેપારી સંબંધ વધતો હતો. એ અરસામાં (૧૮૯૨) "પોલીશ સોશિયાલીસ્ટ પાર્ટી"(P.P.S.) સ્થપાઇ. દેશના રાજકારણમાં ક્રાન્તિવાદી દૃષ્ટિબિંદુ પોલીશ સોશિયાલીસ્ટ પાર્ટીએ કેળવ્યું છે. એ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ પિલસુદ્સ્કીના શરૂઆતના જાહેર જીવન સાથે એકરૂપ છે. એ વિચારસરણી સામે રોમન ડમોવસ્કી (Roman Dmowski)નો વિનીત પક્ષ સહકારી રાજકારણથી સ્વાધીનતાના પ્રયત્નો કરતો હતો.

૧૮૭૦ના ફ્રાન્કો–પ્રુશિયન વિગ્રહ પછી જર્મન રાજકારણમાં લશ્કરી દૃષ્ટિબિંદુ અગત્યનું સ્થાન લે છે. એ વિભાગમાં પોલૅંડવાસીઓ સહકારી મંડળોથી શરાફી અને ઔદ્યોગિક ઉન્નતિમાં ખંતથી આગળ આવે છે. ત્યાંની સમૃદ્ધ સ્થિતિ જોઈ પ્રિન્સ બિસ્માર્ક તથા જર્મનીના બીજા વિદેશમંત્રીઓ જર્મન વસાહતીઓને એ વિભાગમાં મોકલવા માંડે છે. એમને જમીન ખરીદવા જર્મન સરકાર મદદ કરે છે. એક જ કાયદાથી વર્ષોથી ઘર કરી રહેલા રશિયન તથા ઑસ્ટ્રિયન વિભાગના ત્રીસ હજાર માણસોને પ્રુશિયન પોલૅંડ છોડવું પડે છે. જર્મન વસાહતીઓને ૧૮૯૮–૧૯૦૮ના દસ વર્ષના ગાળામાં વેચેલી જમીન કરતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આટગણી વધારે જમીન એ વિભાગના લોકોએ સહકારી પ્રવૃતિથી જર્મન વસાહતીઓ પાસેથી પાછી મેળવી હતી. જમીન મેળવવાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ જતાં પ્રુશિયાની સરકાર નવો કાયદો (૧૯૦૪) જાહેર કરી ખેડૂતોને એમની પોતાની માલિકીની જમીન ઉપર નવાં ઘર બાંધવાની મનાઈ કરે છે. એની સામે એક ખેડૂત ગાડામાં ફરતું ઘર બાંધીને કાયદાનો ઉપહાસ કરે છે. પ્રાથમિક શાળામાં ધાર્મિક શિક્ષણ જર્મન ભાષામાં અપાતું હતું એ સામે પ્રજાનો ઘણો વિરોધ હતો, અને એમાં નાના બાળકોને એક વખત સખત શિક્ષા કરવામાં આવી હતી. ૧૯૦૬માં આખા પ્રુશિયન પોલૅંડની શાળાઓમાં વિરોધની હડતાલ પાડવામાં આવી હતી. આ સખ્તાઈ સામે પ્રુશિયાને ઇતિહાસનો પાઠ તાજો કરાવવા –૧૪૧૦માં ટાનેનબર્ગના યુદ્ધમાં લાડીસ્લાસ યાગેલીઓએ જર્મનોને હરાવેલા એના સ્મરણમાં પેડેરેવસ્કી ક્રેકોવને (૧૯૧૦માં) યાગેલીઓનું સ્મારક ભેટ આપે છે. ત્રણે વિભાગમાં ઑસ્ટ્રિયન પોલૅંડમાં રાજકારણ તેમજ સામાજિક જીવનમાં અંકુશ નથી. વિભક્ત પોલૅંડના બીજા ભાગોમાંથી નાસી છૂટેલા રાજદ્વારીઓ અને રાષ્ટ્રચેતનાના કાર્યકરોનું થાણું ઑસ્ટ્રિયન પોલૅંડ છે. સાહિત્ય અને કલાસ્વામીઓનું ધામ ક્રેકોવ–ઇતિહાસનાં વર્ષોની જેમ સાંસ્કારિક અસ્મિતાનું કેન્દ્ર થઈ રહે છે. ઑસ્ટ્રિયાના રાજકારણમાં પોલૅંડના રાજદ્વારીઓનો કીમતી ફાળો છે. એ દેશમાં વર્ષો સુધી નાણાંખાતાનું પ્રધાનપદ પોલૅંડવાસીએ શોભાવ્યું છે. ત્રણે વિભાગમાં ઑસ્ટ્રિયન પોલૅંડમાં વેપારઉદ્યોગનો વિકાસ ઓછો હતો.

૧૮૩૦–૩૧ પછી સાહિત્યકારોએજ એકતાનો પ્રવાહ વહાવ્યો હતો તેમ ૧૮૬૩ પછી પોલૅંડ સ્વાધીન થયું ત્યાંસુધી સાહિત્યકારોએ સ્વદેશની અખૂટ સેવા કરી છે. નોબેલ પારિતોપિક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિજેતા સિંકિએવીચે ઐતિહાસિક પ્રસંગો આલેખતી નવલકથાઓ લખી દેશને જાગૃત રાખ્યો છે.

'ફાયર એન્ડ સ્વૉર્ડ'(Fire & sword)માં યુક્રેનિયાની સરહદ ઉપર રખડુ ક્રોસાકોના બંડ સામે પોલૅંડના બચાવની "ધી ફ્લડ" (The Flood)માં સ્વીડનની રાજસત્તાની આંધીમાંથી સ્વતંત્ર થતા પોલૅંડની અને મિ. વૉલોડિયોવસ્કી (Mr. Wolodyjowski)માં ટર્કીના આક્રમણ સામે માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરતા વીરોની કથા છે. મૃત્યુ પહેલાંનાં વર્ષોમાં લખેલાં "નાઇટ્સ ઑફ ધી ક્રૉસ" (Knights of the Cross)માં પંદરમી સદીમાં લિથુઆનિયા તથા પોલૅંડે જર્મની ઉપર મેળવેલા વિજયની ઐતિહાસિક ભૂમિકા પર વસ્તુનું આકલન છે.

"એશિશ"(Ashes)માં ઝેરામસ્કીએ નેપોલિયનના યુરોપી વિગ્રહની કથામાં પોલીશ સૈન્યની બહાદુરી વર્ણવી છે. ૧૮૬૩ની પચાસમી સંવત્સરીના સ્મરણમાં "ફેથફુલ રીવર" (Faithful River) નવલકથા લખી (૧૯૧૦) પોતાના કુટુંબનાં એ વર્ષોનાં સ્મરણો આલેખ્યાં છે.

માઇકલ એન્જેલોના જેવી પ્રતિભાવાળો કવિ, ચિત્રકાર અને અને કારીગર વિસ્પીઆન્સ્કી પોલૅંડના નાટ્યલેખકોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે. ૧૮૩૦–૩૧ના ઉત્થાનની ભૂમિકા ઉપર રચેલાં નાટકોમાં પ્રજાના માનસનું પૃથક્કરણ કરી ક્રાન્તિની નિષ્ફળતાનાં તત્ત્વોની ચર્ચા કરી સ્વાધીનતાના ભૂલાતા પ્રશ્નોને એ જનતાસમક્ષ મૂકે છે.

એ નાટકોમાં ભભકભરી શૌર્ય કથા અને આપભોગના ઉત્સાહભર્યા આસ્માની સાહસની નિરાશા, ગરુડના પ્રતીકથી અંકિત રાષ્ટ્રધ્વજ સાથે રણગીતો ગાતા માતૃભૂમિના સૈનિકો-બધું ય કલ્પનાબળે વિસ્પીઆન્સ્કી મૂર્તિમંત કરે છે. વિખ્યાત ઇતિહાસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેખકના નામ ઉપરથી લખાએલા 'લેલેવેલમાં' (લેલેવેલ ૧૮૩૦-૩૧ની ક્રાન્તિમાં સ્થપાએલી ક્રાન્તિવાદીઓની શાસન સમિતિમાં હતો) મહત્ત્વાકાંક્ષાના પ્રવાહોની અથડામણ અને વિરોધી કાર્યક્રમથી નેતાઓમાં થતા વિસંવાદને ઘણી સુંદર રીતે રજુ કરી બતાવે છે કે ક્રાન્તિની નિષ્ફળતાનું મૂળ આ વિસંવાદમાં હતું. ફ્રેંચ કવિ ડલાવીનના (Delavigne) 'લ વરસોવિએન' (La varsovienne)ની પ્રેરણાથી લખાએલા નાટકમાં "It has risen, here is the bloody day" ગાતાગાતા મૃત્યુમુખમાં હોમાતા યુવાનોની સરફરોશીની ગરવી કથા છે. રાષ્ટ્રની મુક્તિ માટે બલિદાન થવામાં જ નવજીવનનો પાયો છે એવો આ કવિનો રૌદ્ર પરંતુ શ્રદ્ધાપૂર્વકનો અભિપ્રાય હતો. "રાષ્ટ્રના સર્વશ્રેષ્ઠને હોમી દેવામાં—સર્વશ્રેષ્ઠના આવા નાશમાંજ નવસર્જન અને વિજય રહેલાં છે." એવો સંદેશ ઉત્થાનની ભૂમિકા પર રચાએલાં ત્રણે નાટકોમાં મેરૂ સમા "નવેમ્બર રાત્રીઓ" (November Nights)માં સંકેતરૂપે છે. વૉરસૉમાં ઉત્થાનના પહેલા દિવસની સંધ્યા સમયના જ્વલંત દૃશ્યો એમાં આલેખાયાં છે. નિડર અને વિધિનિયત કાર્યની શરૂઆત કરવા યુવાન ક્રાન્તિવાદીઓ વિશાળ ઉપવનના છાયામાં ભેગા મળેલા હોય છે એ વખતે સ્વપ્નભોમ જેવા ગ્રીક પુરાણકથાના એક દૃશ્યમાં અદ્‌ભુત વસ્તુ બતાવ્યું છે. ભૂગર્ભના અંધારમાં સ્વેચ્છાએ સમાઈ એના પતિ અનંતકાલ (Ruler of shades) પાસે જવા પહેલાં માતા ડીમીટરની વિદાય લેતી પરસેફોનને આપણે જોઇએ છીએ. આખા યે નાટકની પ્રબળ ભાવના અને સંદેશો આ દૃશ્યમાં વેધક શબ્દોમાં કવિએ આપ્યો છે:

"જીવવાની તમન્નામાં મરવાની તૈયારી હોવી જોઇએ."[3]

---

3 But it was to a more recent past, and in particular to the tragedy of Poland's national insurrection of

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ બધાં વર્ષોમાં પિલસુદ્સ્કીનું જીવન રાજકારણના પ્રવાહો સાથે જ વહેતું હતું. એના જ પ્રયત્નોથી નિરુત્સાહના અસહાય વાતાવરણમાં સ્વાધીનતાનો કજળી ગએલો અગ્નિ ચિનગારી મૂકે છે. મહા વિગ્રહમાં (૧૯૧૪–૧૮) મધ્યસ્થ સરકાર (Central Powers–જર્મની અને ઑસ્ટ્રિયા) અને મિત્રરાજ્યોના લશ્કરમાં પોલૅંડવાસીઓને પોતાના જ ભાઇઓ સામે લડવાનું હતું.

1831, that Wyspianski's dramatic Muse turned with even more passionate eagerness. The splendour of its bravery and sacrifice, the hopelessness of its romantic temerity, and the beauty of its vision of an actual Polish Army in the field with Polish emblem and Polish war-song, repeatedly possessed his poetic imagination. In a play in prose, called after the great polish historian "Lelewel", who was a member of the insurrectionary government, he showed with magnificent dramatic power the interaction of the ambitions and conflicting policies which unceasingly disturbed the counsels of the leaders and did much to wreck the cause. In a one-act dramatic poem, the then new song from the French of Delavigne, "La Varsovienne", . . . inspires the poet to glorify the reckless devotion of the young fighters who, with this song on their lips, went to a certain death in the unequal combat. That in this self-immolation lay promise and foundation of the nation's further life, was the poet's grim but confident belief, and this watchword of Life and Victory through Death and Defeat of the 'Nation's Best'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લિજીઅનો ઊભી કરી રશિયા સામે લડવાને એણે મધ્યસ્થ સરકારનો પક્ષ લીધો. રશિયા હારી જતાં મધ્યસ્થ સરકારને સાથ આપવો છોડી દઈ જર્મની અને ઑસ્ટ્રિયાને પોલૅંડની સ્વાધીનતા જાહેર કરવાની ફરજ પાડી. પિલસુદ્દસ્કીએ લશ્કરી કુનેહથી મેળવેલી સ્વાધીનતાનો પેડેરેવસ્કી તથા ડમોવસ્કીએ પેરિસમાં મળેલી મિત્રરાજ્યોની પરિષદમાં (૧૯૧૮) પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સનના ચૌદ મુદ્દામાં સ્વીકાર કરાવ્યો. સ્વાધીનતા માટેની જાગૃત તૈયારીથી જ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિએ આપેલી તકનો લાભ પોલૅંડ લઈ શક્યું એ વાત સહેજ પણ ભુલાવી જોઈતી નથી.

---

is sounded still more emphatically in the greatest of the three plays based on the insurrection. In a series of titanic scenes called "The November Nights" the poet brings vividly before our eyes the memorable happenings of the evening of the outbreak in Warsaw of the insurrection. When the young conspirators are gathered in the shadows of a park to begin their wild and fateful work, we witness the striking contrast of a visionary pageant: a scene from Greek mythology, the parting of Persephone, from her mother Demeter before her willing descent into the dark underworld to the side of her husband, the Ruler of Shades. It symbolizes the same dominant idea, which is here most clearly expressed in the poignant words:

'All that is to live, must die'

P. 97-98 'Modern Polish Literature.' by Roman Dyboski. Ph. D. 1924, Oxford.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહાયુદ્ધ પછી નવસર્જિત રાષ્ટ્રોમાં પોલૅંડે સૌથી વધારે સહન કર્યું છે. પ્રલયના સર્વનાશમાંથી એક રાષ્ટ્રનું નવસર્જન કરવાનું હતું. મહા વિગ્રહમાં ઘણી વખત પૂર્વ યુરોપની યુદ્ધભૂમિ પોલૅંડ હતું.[13] દેશના વિસ્તારના ૮૭ ટકા જેટલા ભાગમાં યુદ્ધ-ભૂમિ હતી. મકાનો, શાળાઓ અને ખેડૂતોનાં રહેઠાણો મળી ૧૮ લાખ મકાનોનો નાશ થયો હતો. ખેતરો પડતર જમીન જેવાં થઇ ગયાં હતાં. ઢોરો વસુકી ગયાં હતાં. ૬૩ ટકા રેલવે સ્ટેશનો, શહેરોને પાણી પૂરૂં પાડવાનાં બાંધકામોનો ૮૧ ટકા જેટલો ભાગ તથા ૨૪૦૦ રેલવેના પૂલોનો નાશ થયો હતો. દેશને લશ્કર નહોતું, કેળવણીખાતું નહોતું, કારોબારી વહીવટની એકે સંસ્થા નહોતી.

નવરચનાનું કામ થઇ શકે એ પહેલાં પોલૅંડને સોવિયેટ રશિયા સાથે લડવું પડ્યું. વૉરસૉના વિગ્રહમાં (૧૯૨૦) રશિયાનો પરાજય થયો. વર્ષોની ગુલામી ભોગવતી પ્રજાને સ્વાધીનતા મળી એટલે આંતરકલહ અને વિખવાદ વધી પડ્યો. રિપબ્લીકના પ્રમુખનું ખૂન થયું અને પિલસુદ્સ્કીએ રાજકારણમાંથી નિવૃત્તિ (૧૯૨૩) લીધી.

વિભક્ત પોલૅંડના ત્રણે વિભાગના સામાજિક જીવનમાં એકતા નહોતી. લોકશાસન પર રચાએલાં બંધારણમાં પ્રમુખને નામની જ સત્તા હતી. દેશને સ્થિર રાજતંત્રની જરૂર હતી એ વખતે રાજકારણમાં પક્ષભેદે તીવ્રરૂપ લીધું. એક પછી એક પ્રધાનમંડળો બદલાતાં ગયાં. ૧૯૨૬માં પોલૅંડના ચલણની કીમત ઘટી ગઈ આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધમાં પોલૅંડની આંટ જતી રહી. લશ્કરની

---

13 Poland since the Great war. by Janusz Radziwill.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ્યવસ્થામાં અણઘટતા ફેરફાર સૂચવાતા હતા. રાજની લગામ પિલસુદ્સ્કીને સોંપવા પ્રજાનો મોટોભાગ ઉત્સુક હતો. પિલ-સુદ્સ્કીએ નિવૃત્ત જીવન છોડી લશ્કરની સહાયથી રાજધાનીનો કબજો લઇ પાર્લામેન્ટને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડી. સર-મુખત્યાર થવાને બદલે પાર્લામેન્ટની નવેસરથી ચુંટણી કરાવી. એ પછી પોલૅંડનું રાજકારણ પિલસુદ્સ્કીએ દોરવ્યું છે. દેશના અંદરના વહીવટમાં મૂડીવાદીઓ કરતાં શ્રમજીવીઓ તરફ એ વધારે ઢળેલો હતો. આ વર્ષોમાં રાજની મદદથી દેશની ઔદ્યોગિક પ્રગતિને વેગ મળે છે. રેલવેની નવેસરથી રચના કરવામાં આવે છે. પોલૅંડે કરેલી ખેતીની નવરચના (Agrarian Reforms) ઘણી અગત્યની છે. પ્રાચીન રોમમાં ગ્રાકીના (Grachi) ખેતીના સુધારાની યોજનાની જેમ એક માલિકીની જમીનનો વિસ્તાર નક્કી કરવામાં આવે છે તેમ જ ખેડૂતોની માલિકીની જમીનના ઘણા નાના ટૂકડા થઈ ન જાય એવા કાયદા ઘડાય છે. વધારાની જમીન રાજ્ય તરફથી નક્કી કરેલા દરે ખેડૂતોને વહેંચી આપવામાં આવે છે. પૂર્વ યુરોપના બીજા દેશોમાં પોલૅંડના ખેતીના સુધારા જેવા સુધારા દાખલ થયા છે. નવા બંધારણમાં યાહૂદીઓ અને અન્ય ધર્મીઓને સમાન હક છે.

બહારના જગત સાથે વેપાર માટે ડાન્ઝીગનું આંતરરાષ્ટ્રીય બારૂં પોલૅંડનું મુખ્ય બંદર હતું, પરંતુ પડોશનાં રાજ્યો સાથે એને લીધે જ અથડામણ નોતરવાના પ્રસંગો ઊભા થવાની બીક રહેતી હોવાથી બાલ્ટિકને કિનારે બાંધેલું ગડિનીયા (Gdynia)નું નવું બારૂં અર્વાચીન ઔદ્યોગિક વિકાસનો સુંદર પુરાવો છે. ૧૯૨૪માં માછીમારોના થોડાં ઝૂંપડાંઓથી વસાએલું નાનું ગામડું હતું ત્યાં ૧૯૩૫માં પચાસ હજારની વસ્તીવાળું બધી સગવડોવાળું બારૂં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓગણીસમા સદીમાં અને વીસમી સદીની શરૂઆતમાં પાર્લામેન્ટની રાજપદ્ધતિને લોકશાસનની શ્રેષ્ઠ સંસ્થા ગણવામાં આવતી હતી. ઇંગ્લંડનું બંધારણ બ્રિટિશ પ્રજા અને સામ્રાજ્યની જરૂરિયાતો ઉપરથી ઘડાયું છે, જ્યારે યુરોપની પાર્લામેન્ટરી પદ્ધતિનું ઘડતર ફ્રેન્ચ બંધારણ ઉપરથી થયું છે. યુરોપમાં સામાજિક સંબંધોનું ધોરણ ઇંગ્લંડ કરતાં જુદું જ છે. એટલે અઢારમી સદીના ફ્રેન્ચ વિપ્લવના જમાનાના આદર્શો ઉપર રચાએલું બંધારણ યુરોપમાં ફાવી શક્યું નહિ. મહાવિગ્રહ પછી પાર્લામેન્ટની પદ્ધતિ દરેક દેશને ત્વરિત અને સર્વદેશીય પ્રગતિમાં વિઘ્નરૂપ લાગવા માંડી અને યુરોપમાં સરમુખત્યારનો જમાનો શરૂ થયો. પોલૅંડના બંધારણમાં એ બંને પરિસ્થિતિમાં મધ્યમાર્ગ લેતું, લોકશાસનના પ્રમુખમાં કેન્દ્રિત થતી સત્તાનું સ્વરૂપ ઘડેલું છે. પિલ-સુદ્‌સ્કીની પ્રેરણાથી તૈયાર થએલું બંધારણ એનું સાચું સ્મારક છે.

૧૯૩૫ની ૨૩મી ઍપ્રિલે પિલસુદ્‌સ્કીની લિજીઅનોના રણ-ગીતો ગાતાં ગાતાં ભારે ઉત્સાહ અને આનંદમાં પાર્લામેન્ટે એ બંધારણ પસાર કર્યું. એ બંધારણના પહેલા પ્રસ્તાવની બીજી કલમ રાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક એકતાની સૂચક છે:

> પ્રજાના ઉત્તમોત્તમ પુત્રોના યત્ન અને કુરબાનીથી પુનર્જીવિત થએલું આ રાષ્ટ્ર ઐતિહાસિક વારસા રૂપે પેઢી દર પેઢી સોંપવાનું છે.[૪]

બર્કના ઉદાર શબ્દોમાં કહીએ તો રાષ્ટ્રને ભાગીદારી ગણવામાં

---

૪ Art. 1. No. 2. Resurrected by the efforts and sacrifices of its worthiest sons it is to be bequethed as a historic heritage from generation to generation (Constitution of the Republic of Poland.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવી છે—સમકાલીન પ્રજાની જ નહિ પરંતુ સાંપ્રતની ઇતિહાસ સાથેની અને સાંપ્રતની ભવિષ્યની પ્રજા સાથેની.

પોલૅંડની કવિત્રિપુટીએ મહાપ્રજાઓના નવસર્જનમાં ઇશુની શહાદતનો આદર્શ પ્રજા સમક્ષ રાખ્યો હતો. એ કદાચ વધારે પડતું હોય તો યે સ્લોવાટ્સ્કીના શબ્દો યાદ કરીને આ સમાલોચના પૂરી કરીશું:

> પ્રજાઓ શહાદતમાંથી જન્મે છે. શહેરની ફરસબંધી મુરદાંઓથી રચાય છે. અંતે તો પ્રજાનો જ જય છે.[૫]

૫ "Lo! The Nations rise from the dead. Lo! of corpses are pavements of Cities. Lo! the people prevail."

From Anhelli. by Slowacki

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોસેફ પિલસુદ્સ્કી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોસેફ પિલસુદ્સ્કીની માતા
માદામ પિલસુદ્સ્કા—મેરીઆ બિલેવિટ્સ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧ લું

૧૮૬૨નું યુરોપ—ઝુલુફમાં શૈશવ—વિલ્નો—કેદી

બે વખતના ઉત્થાનમાં (૧૭૯૪ અને ૧૮૩૦-૩૧) નિષ્ફળ થયા પછી પશ્ચિમ યુરોપ પોલૅંડનું અસ્તિત્વ ભૂલી ગયું હતું. ક્રીમિયન વિગ્રહ (૧૮૫૪) પછી ઍલેકઝાન્ડર પહેલા અને બીજાના સમયમાં રશિયામાં પ્રજાને અનુકૂળ થવાના પ્રયત્ન થતા હતા. રશિયામાં આબાદીનાં ચિહ્ન જણાતાં હતાં. ૧૮૬૧માં ગુલામી નાબૂદ કરવાની જાહેરાત (Emancipation of serfs)થી રશિયાની અંદરનું વાતાવરણ પણ શાંત હતું. ૧૮૬૨માં પ્રિન્સ બિસ્માર્ક પ્રુશિયાનો મિનિસ્ટર પ્રેસિડન્ટ થયા પછી જર્મન રાજ્યપ્રકરણમાં લશ્કરી દૃષ્ટિબિંદુ વધતું જતું હતું. ફ્રાન્સમાં ત્રીજો નેપોલિયન ઇટલીના રાષ્ટ્રવાદીઓને લશ્કરી મદદ મોકલતો હતો. પરંતુ પ્રુશિયા, રશિયા અને ઑસ્ટ્રિયા વચ્ચે વહેંચાએલા પોલૅંડને માટે કોઇ કશું કરી શકે એમ નહોતું. ઇંગ્લંડમાં પામર્સ્ટન વિદેશમંત્રી હતો, અને એ વખતે યુરોપના રાજ્યપ્રકરણમાં ઇંગ્લંડ આગેવાની લેતું નહોતું.

છતાં યે પોલૅંડવાસીઓ પોતાનું અસ્તિત્વ ભૂલ્યા નહોતા. બોનાપાર્ટના સૈન્યમાં યુરોપના અનેક યુદ્ધોમાં લડી આવેલા પોલૅંડવાસીઓનું પ્રિય ગીત હતું:

અમે જીવીએ છીએ ત્યાં સુધી તો પોલૅંડ પરાજિત નથી. વિદેશી-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓએ આક્રમણે લઈ લીધું છે તે અમે તલવારથી પાછું લઇશું.'[૧]

રાષ્ટ્રભાવનાથી પ્રેરાઇ એકતા મેળવવાના પ્રયત્નો તરફ ઝારનું પોલીસખાતું નજર રાખી રહેતું. પ્રજાના અગ્રણીઓને પકડવાની તક જવા દેવામાં આવતી નહોતી. વૉરસૉમાં દરોડા પાડી હથિયારો વગેરે જપ્ત કરવામાં આવતાં. ૧૮૬૨માં પેરિસ-માં હથીઆરો ખરીદાયાની વાતો આવી. ઘણાં માણસો પકડાયાં. ક્રાન્તિની તૈયારી થઇ રહે એ પહેલાં જ લોકોને ઉત્તેજિત કરવાનો ઝારશાહીએ નિશ્ચય કર્યો. ૧૭૯૪ના ઉત્થાનના પ્રણેતા કોશિયુસ્કોને અંજલિ આપવાને વૉરસૉના નાગરિકો ભેગા થયા હતા. એ વખતે બે હજાર નાગરિકોને પકડવામાં આવ્યા. રાષ્ટ્રવાદી ભદ્ર-લોકના પુત્રોને લશ્કરમાં જોડાવાની ફરજ પાડવામાં આવી.

૧૮૬૩ની પોલૅંડની ક્રાન્તિમાં વ્યવસ્થિત યુદ્ધો નહોતાં. શહેરીઓને ખેડૂતોનો પૂરતો સાથ મળ્યો નહિ. હથિયારો નહોતાં. લશ્કરી તાલીમવાળા સૈનિકો અને સેનાનીઓ નહોતા. એમને તો આત્મવિશ્વાસથી જ પોલૅંડને સ્વાધીન કરવું હતું. રશિયા, પ્રુશિયા અને ઑસ્ટ્રિયાના લશ્કરોએ દોઢ વરસ લંબાએલી ક્રાન્તિને શમાવી દીધી. એ પછી ઝારની સરકારે પોલૅંડમાં ભારે દમનનીતિ ચાલુ રાખી. રશિયન પોલૅંડના 'કૉંગ્રેસ કિંગડમ' નામે એક જ

---

૧ Poland is not yet vanquished
While we are still living
That which foreign violence from us grasped
We shall regain by the sword.

જોસેફ વાઇબિકીએ (૧૭૪૭-૧૮૨૨) લખેલા રાષ્ટ્રગીતની પ્રથમની પંક્તિઓ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાના વિભાગમાં સેંકડોને ફાંસી અપાઇ, હજારોને સાઈબીરિયા મોકલવામાં આવ્યા.

૧૮૬૩ તો એક સ્વપ્નું થઇ ગયું. રાષ્ટ્રકવિ મિટ્સકિએવિચે ૧૮૩૦–૩૧ પછી લખ્યું હતું તેથીયે વધારે અસહાય સ્થિતિ હતી.

માતૃભૂમિ પોલૅંડ! હજી હમણાં જ તને કબરમાં સુવાડેલી છે. તારી પ્રશસ્તિ ગાવાની યે કોઈનામાં તાકાત નથી.[૨]

પોલૅંડની સ્વાધીનતા, કવિઓના તરંગ, માતાઓનાં આંસુ જ હતાં. . . . . . . ૧૮૬૩ પછી રાષ્ટ્રશોકના વાતાવરણમાં પિલસુદ્દસ્કીનો જન્મ થયો.

૧૮૬૭ની ૫ મા ડિસેમ્બરે ઝુલુફની જાગીરમાં જોસેફ પિલ-સુદ્દસ્કીનો જન્મ થયો. તોફાનવાળી એ ઠંડી રાતે બરફ જોશભેર પડતું હતું, મોડી રાત સુધી ઘરમાં દીવા સળગતા જોઇ કૅમ્પમાંથી પાછા ફરતા રશિયન સૈનિકોને કાવત્રાંખોરો ભેગા થયા હોવાની શંકા થઈ. નજીક આવીને એમણે બારણું ઠોક્યું. એમની પૂછ-પરછના જવાબમાં ઘરના માલિકે કહ્યું, 'હમણાં જ મારે ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો છે. અહીં કોઇ કાવત્રાંખોર નથી.'

એ ઘરમાં કાવત્રાંખોર તો હતો જ પણ ઘણાં વર્ષો પછી ઝારશાહીને એની ખબર પડી.

માદામ પિલસુદસ્કાને (મેરીઆ બીલેવિટસ) એના પિતા તરફથી વારસામાં મળેલા જમીનદારીના ગામમાં જોસેફના પિતાએ વાસ કર્યો હતો. પિલસુદ્દસ્કીઓ તથા બીલેવિટસ લિથુઆનિયાના

---

૨ "O mother Poland! Thou wast so lately laid in the grave. No man has the strength to speak of thee!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાજકુટુંબની શાખાના પ્રતિષ્ઠિત વંશજો છે. જોસેફના પિતાએ વિદ્યાપીઠની કેળવણી લીધી હતી. કૃષિવિદ્યાનો એણે અભ્યાસ કર્યો હતો; અને પોતાની જાગીરની ખેતીમાં એ વિષયના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાની એની યોજનાઓ હતી. જમીનદારીના ગામમાં ઘણાં કારખાનાં એણે શરૂ કર્યાં. ઈંટો બનાવવાની ભઠ્ઠી, ટરપેન્ટાઇન ફૅક્ટરી, દારૂ ગાળવાની ભઠ્ઠી અને અનાજની મીલો બાંધી. નવી યોજનાઓ ઘડવામાં આગળના પ્રયત્નો તરફ ઓછું લક્ષ રહેતું એટલે એમાંથી પૈસા મળી શક્યા નહિ અને દેવામાં ઊતરવું પડ્યું.

૧૮૬૩ની ક્રાન્તિમાં એના કુટુંબીઓએ પણ ભાગ લીધો હતો. એમનો એક પિત્રાઈ સાઈબારિયામાં કેદી હતો, બીજો એક સ્વાધીનતાની લડતમાં જ માર્યો ગએલો, અને બીજાની મિલકત પણ જપ્ત થએલી. આંખે જોઈ શકતી નહોતી એવી વૃદ્ધ દાદીએ અને કુટુંબની સ્ત્રીઓએ પણ જેલ નિવાસ ભોગવ્યો હતો. એ ક્રાન્તિની નિષ્ફળતાથી માદામ પિલસુદ્સ્કાને ઘણું દુઃખ થતું. એ સ્મરણો એની આંખમાં આંસુ લાવતાં અને મૅાં. પિલસુદ્સ્કીનું કપાળ કરચલીઓથી શોકગ્રસ્ત થતું.

૧૮૭૪માં એમની બધી મિલકત, ચૂનો પકવવાની ભઠ્ઠી, કારખાનાં અને મકાન વગેરે આગથી નાશ પામ્યાં. ગરીબ અને દેવાંદાર પિલસુદ્સ્કીઓ વિલ્નો જઇને રહ્યા. ત્યાં ઝીયુક (જોસેફ) અને એનો મોટા ભાઈ બ્રોનિસ્લાવ રશિયન શાળામાં દાખલ થયા.

દરેક પરાધીન રાષ્ટ્રનું થાય છે એમ, ૧૮૬૩ની ક્રાન્તિ નિષ્ફળ થયા પછી ઝારનું શાસન વધારે સખત થતું ગયું. એ ક્રાન્તિને દાબી દેનાર રશિયન જર્નલ મુરાવિયેવ રશિયન પોલૅંડનો ગવર્નર હતો. પ્રજા ઉપર એણે ભારે દંડ નાખ્યા હતા. અને રાષ્ટ્રભાવના કચડી નાખવા એણે જે ભારે શિક્ષા કરેલી તેથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોસેફ પિલસુદ્સ્કીના પિતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એને "ફાંસીખોર"નું બિરુદ મળેલું. માતૃભાષાનું શિક્ષણ આપવાની પણ મનાઈ હતી. બીજા વિષયો રશિયન ભાષા મારફત શીખવવામાં આવતા. વિનયમંદિર અને વિદ્યાપીઠોમાં સામાન્ય વાર્તાલાપમાં પણ પોલ ભાષા વાપરવાની મનાઈ હતી. બાર વર્ષના એક નિશાળીઆને વર્ગમાંથી બહાર નીકળતાં પોતાના ગોઠીઆને "ચાલ આપણે સાથે ઘેર જઇએ" એટલા શબ્દો સ્વભાષામાં કહેવા માટે ચોવીસ કલાક અંધારી કોટડીમાં પૂરવામાં આવ્યો હતો.

નાનપણથી જ જોસેફનો સ્વભાવ આકરો હતો. ભાઈબહેન અને નિશાળના મિત્રોમાં પોતાનું જ ધાર્યું કરવાની એને ટેવ હતી; અને એ પ્રયત્નમાં પોતાની બધી શક્તિઓનો એ ઉપયોગ કરતો. નીડરતા કેળવવા માટે અંધારી ઓરડીઓમાંથી વસ્તુઓ લાવવાની રમતો ગોઠવતો.

પોલૅંડના સ્વાતંત્ર્ય માટે જીવન આપનાર વીરપુરુષોને રશિયન શાળામાં વિદ્રોહી તરીકે ઓળખાવવામાં આવતા. જેની સ્મૃતિ બાલમાનસમાં શૌર્ય અને ચેતન પ્રેરતી તે ક્રાન્તિને મુઠ્ઠીભર આદર્શવાદીઓના બળવા તરીકે ઓળખાવવામાં આવતી. ગૂંગળાવી નાખે એવા પ્રજાજીવનમાં કલ્પનાને પ્રેરણા આપે એવું કશું જ નહોતું. રમતો સિવાયના વખતમાં ચોપડીઓમાં એ દટાઇ રહેતો. લડાઈનાં વર્ણનનાં પુસ્તકો એને ખૂબ ગમતાં. ગ્રીક અને રોમન ઇતિહાસમાંની વીરકથાઓ અને નેપોલિયનના ભભકભર્યાં વ્યક્તિત્વથી અંકાએલી નવલકથાઓ તે વાંચતો. નેપોલિયનનું જીવન એક મહાકાવ્ય જેવું એને લાગતું.

માદામ પિલસુદ્દસ્કા વાત્સલ્યના અમી સાથે દેશપ્રેમનું અમી પણ સીંચતી હતી. રાષ્ટ્રભાવનાનો દીપક જ્વલંત રાખનાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોલૅંડના કવિઓ અને લેખકોનાં પુસ્તકો ઘરમાં રાખવાની મનાઈ હતી; એ વખતે માદામ પિલસુદ્સ્કાએ બાળકોને પોલૅંડનો ઇતિહાસ અને પોલૅંડના કવિઓનો સારો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. માદામ પિલસુદ્સ્કાને કવિઓમાં ક્રાપિન્સ્કી ઘણો પ્રિય હતો. એના સમયનું અસહાય પ્રજાજીવન અભિપ્રેત રાખીને, પ્રાચીન કાળની ગ્રીક કથામાં ગૂંથી એણે "ઇરીડિયન" નામે નાટક લખેલું છે. પરંતુ ઝીયુકને તો બાઇબલના જેવી સરળ ગભીર શૈલીમાં લખાએલાં, બંધુત્વ અને સમાનતાની ભાવનાવાળાં સ્લોવાટ્સ્કી કાવ્યો ગમતાં.

"તું ઊઠ જાગ ચિરજીવિત રાષ્ટ્ર તારો,[1]"

એ લીટી એને ઘણી ગમતી.

"પાન ટાડયુસ" નામનું મહાકાવ્ય પોલૅંડને આપનાર મિટ્સ-કિએવિચ અને સ્લોવાટ્સ્કી જે વિદ્યાપીઠમાં ભણ્યા તે વિલ્નોની શાળામાં એ તથા એનો મોટોભાઈ બ્રોનિસ્લાવ દાખલ થયા. ભણવામાં એ બહુ હોશિયાર નિશાળીઓ નહોતો, પરંતુ દરેક વરસ સત્રાંત પરીક્ષામાં એ સફળ નીવડતો હતો. રાજતંત્રની વધતી જતી સખ્તાઈ અટકાવી શકાતી નહોતી એ જોઇ એનું અંતર બળી જતું. દેશવાસીઓનું માનભંગ એનાથી સહન થતું નહોતું. ઘણી વખત ક્રોધથી એનું મોં રાતુંચોળ થઇ જતું. 'રૂંધી નાખતી દમનનીતિ અને શાસિત પ્રજાને પામર જંતુની જેમ છુંદી શકાય છે એ વસ્તુસ્થિતિ ઘંટીના પડની જેમ એનું હૈયું દબાવી રહેતી.'

આખો વખત ક્રાન્તિના જ વિચારો એને આવતા. રશિયામાં ઝારશાહીની સામે "નારૉડના વોલા" (Peoples Will) –પ્રજામત–નામની સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ બધે જાણીતી હતી. વિલ્નો

---

1 Go, work, be active, because your nation is great.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને પોલૅંડના બીજા શહેરોમાં એના પડઘા સંભળાતા હતા. સાથેસાથ રશિયામાંથી જ સમાજવાદી વિચારો બધે ફેલાતા. વૉરસૉની સમાજવાદી સંસ્થા "પ્રોલેટેરીઆટ"નું જોર નબળું પડી ગયું હતું અને એના સૂર વિલ્નો સુધી પહોંચે એમ નહોતું. વળી એ વખતના વૉરસૉના સમાજવાદીઓમાં પ્રબળ રાષ્ટ્રભાવના નહોતી. રાષ્ટ્રભાવના વિનાના સમાજવાદમાં એને ખાસ આકર્ષણ નહોતું.

અઢારમે વર્ષે માધ્યમિક શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કરી રહેતાં, સ્લોવાટ્સ્કીનાં કાવ્યોનું અમી સીંચી "સ્વાધીનતા" અને "સ્વદેશ" એ શબ્દો પાછળ રહેલી ભાવના જેણે પ્રકટાવી તે માતાનું (૧૮૮૪માં) અવસાન થયું.

પહેલાં તો સેંટ પિટર્સબર્ગમાં વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાનો એને વિચાર હતો. પરંતુ પોલૅંડના વિદ્યાર્થીઓને દાખલ થવાની ત્યાં ઘણી મુશ્કેલી હતી, એટલે દાક્તરીનો અભ્યાસ કરવા માટે૧૮૮૫માં એ ખારકોવ ગયો. ત્યાંનાં પોલીશ વિદ્યાર્થીઓનું માનસ રશિયાના ક્રાન્તિવાદીઓની વિચારસરણી તરફ ઢળેલું હતું. તે વિદ્યાર્થીઓ એને "નારૉડના વોલા" જેવાં છૂપાં મંડળોમાં લેવા પ્રયત્ન કરતા પરંતુ એમના સમાજવાદી અભ્યાસક્રમની બેઠકોમાં ભાગ લેવા સિવાય એને વધારે આકર્ષણ નહોતું. વૉરસૉની સમાજવાદી સંસ્થા "પ્રોલેટેરીઆટ"ની પ્રવૃતિ અવ્યવસ્થિત થઈ ગઇ હતી. એમાંના કેટલાક સભ્યો પર મુકદ્દમો ચાલતો હતો. એના થોડા સમાચાર એને મળ્યા હતા. આ બધું જોયા પછી સમાજવાદી કાર્યક્રમના પ્રચાર માટે એકાદ સંસ્થા સ્થાપવાની એને ઘણી અગત્ય જણાઈ.

રજાના દિવસોમાં વિલ્નો આવતાં પિટર્સબર્ગથી આવેલા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અને વિલ્નોની શાળામાંના સહાધ્યાયીઓને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મળીને એક પત્રિકા કાઢવાનો એણે નિર્ણય કર્યો અને દેશને અનુકૂળ કાર્યક્રમ તૈયાર કર્યો. બીજે વર્ષે દાખલ થવાના પત્રકમાં નજીવી વિગતો બરાબર ન હોવાથી ખારકોવની વિદ્યાપીઠે એને લેવાની ના પાડી. એટલે થોડો વખત વિલ્નોમાં ગાળી વધુ અભ્યાસ માટે વિદેશ જવાનો એણે નિર્ણય કર્યો. એ દિવસોમાં એણે સમાજવાદી પત્રિકાઓ તથા લિબનેકનું 'In Defence of Truth (સત્યના બચાવમાં) તથા મ્લોટ (mlot) વાંચ્યાં, તથા માર્કસના 'કૅપીટલ'નો અભ્યાસ કર્યો. મનુષ્ય કરતાં યે એને હાથે થતી વસ્તુઓને માર્કસે આપેલું પ્રાધાન્ય એને રૂચ્યું નહિ પણ માર્કસના વાચનથી સામાજિક પ્રશ્નો વિષેનું એનું દૃષ્ટિબિંદુ વિશાળ થતાં સમાજવાદમાં ઊંડો ઊતર્યો, અને અજાણપણે માર્કસની વિચાર પદ્ધતિ એને અસર કરવા માંડી.

વિલ્નોના કામદાર અને મજૂર વર્ગ સાથે એનો પરિચય વધતો હતો. એમની પાસે નિર્ણયાત્મક કાર્યક્રમ હતો નહિ એટલે રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના વિઘાતક રશિયન તંત્રમાં પ્રજાજીવન કેમ જીવતું રહે તેવા પ્રયત્નો કરવા તરફ તેઓ લક્ષ રાખતા.

૧૮૮૭ની શરૂઆતમાં રશિયાના ઝાર એલેક્ઝાન્ડર ત્રીજાને મારી નાખવાનું કાવત્રું રચાયું. એમાં સંબંધ હોવાના અકસ્માતથી બ્રોનિસ્લાવને પિટર્સબર્ગમાં પકડવામાં આવ્યો અને એને સાખાલીનના પીનલ સેટલમેંટમાં ૧૫ વરસ રહેવાની સજા થઇ. જોસેફને વિલ્નોમાં પકડવામાં આવ્યો. આ કાવત્રાં સાથે એને સંબંધ નહોતો છતાં પણ પોલૅંડની રાષ્ટ્ર ભાવના જાગૃત કરવાના એના પ્રયત્ન ઝારના પોલીસ ખાતાંની જાણમાં હતા અને તેઓ આવી તક ગુમાવે એવું નહોતું. પૂર્વ સાઇબીરિયામાં પાંચ વર્ષની દેશનિકાલની એને સજા થઇ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૨ જું

ઇર્કુટ્સ્ક જેલમાં બળવો-સાઇબીરિયા-કોમરેડ વિક્ટર

કેદીઓની ટુકડીને સાઇબીરિયા પહોંચતાં લગભગ ત્રણ મહિના થતા. દેશ અને સંબંધીઓથી લાંબા વખત માટે છૂટા પડેલા કેદીઓમાં અસંતોષ સહેજે રહેતો; અને અધિકારીઓ સાથે તકરાર થવાના પ્રસંગો અવારનવાર થયા કરતા.

માર્શલ પિલસુદ્સ્કી એમનાં સ્મરણોમાં લખે છે:

'મારે કબુલ કરવું જોઇએ કે ઘણી તકરારો માટે અમે જવાબદાર હતા. કેદીઓને આપવામાં નહિ આવતી વસ્તુઓની અમે માગણી કરતા. કેટલાક સારા અધિકારીઓ ખુશીથી અમારી માગણીઓ સંતોષતા. અમારા તરફ "નમ્ર પરંતુ સખત" (polite but severe) થવાની સૂચનાના પાછલા શબ્દનું પાલન કરવાને જ ઘણાખરા અધિકારીઓ ટેવાએલા હતા. અધિકારીઓને મોકલવામાં આવતાં લાંબા નિવેદનથી અમારી બધી તકરારોનો અંત આવતો.'

ઇર્કુટ્સ્ક આવ્યા પછી એ ટુકડીમાંના થોડા કેદીઓને સાઇબીરિયાના દૂરના ભાગમાં મોકલવાના હતા. એ માટે લેનાના પાણી થીજીને બરફ થાય એવા શીઆળાના દિવસોની રાહ જોવી પડતી. પિલસુદ્સ્કીને તો ઘણે દૂર આવેલા કિરેન્સ્કમાં જવાનું હતું. એ વિભાગ માટે બીજા કેદીઓનો જથો આવે ત્યાં સુધી એમની ટુકડીને થોભવું પડ્યું. પુરુષ કેદીઓ ઉપરાંત, એમની સાથે સ્ત્રી કેદીઓ પણ હતી. દિવસના વખતમાં કેદીઓને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેલમાં હરવાફરવાની છૂટ હતી. ચોપડીઓ વાંચવામાં કે શેતરંજ રમવામાં કેદીઓનો વખત પસાર થતો. કોઈ વખત ઉપરી અધિકારીઓ કે પૂર્વ સાઇબીરિયાનો ગવર્નર જનરલ કાઉન્ટ ઇગ્નાશીએવ પણ આવી જતો. આને પરિણામે કેદીઓને મળતી છૂટ ઉપર કાપ મૂકવામાં આવતો. અધિકારીઓ આવે તે વખતે કેદીઓ પણ ફરિયાદો લઈ હાજર થઇ જતા. સગાંસ્નેહીઓના પત્રોની આતુરતાથી રાહ જોવાતી તે પત્રો પ્રોક્યૂરેટરની ઑફિસમાં દિવસો સુધી પડ્યા જ રહેતા. વિરોધ બતાવવા કેદીઓએ સખત શબ્દોમાં એક અરજી લખી મોકલી. પ્રોક્યૂરેટર આથી વધારે ગુસ્સે થયો અને કેદીઓને મળતી બધી છૂટ બંધ કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

તેમનામાંના એક કેદી સિટેલીકને સ્ત્રી કેદીઓમાંથી એકની સાથે પ્રેમસંબંધ થયો. એ બેઉને કલાકેક મળવા દેવામાં આવતાં. એક દિવસ સિટેલીક અને પેલી સ્ત્રીકેદી વાતોમાં હતા, એવામાં દારોગો આવી પહોંચ્યો. સિટેલીકનું ધ્યાન નહોતું એટલે સલામ કરી નહિ અને એને બોલાવ્યો પણ નહિ. દારોગાએ ગાળો આપવી શરૂ કરી. સિટેલીક પણ એનાથી ઊતરે એમ નહોતો. વાત વધી જતાં એને ત્રણ દિવસની એકાંત જેલની સજા થઇ. સિટેલીકે ઓરડામાં દોડી આવીને બધી હકીકત કહી. કેદીઓએ ભેગા થઇને આ સજાનો અમલ નહિ થવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એને લઇ જવા માટે સૈનિકોને લઇને વૉર્ડર આવી પહોંચ્યો. બળજબરી વાપરવાની જવાબદારી લેવાની વૉર્ડરની અને બીજા નાના અધિકારીની હિંમત ચાલી નહિ. કેદીઓની તોફાની વર્તણુકનું તહોમતનામું ઘડીને એ દિવસે એ લોકો ચાલ્યા ગયા. નિયમ પ્રમાણેની અરધા કલાકની રજા સિવાય બધાને આખો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દિવસ ઓરડીમાં પૂરી રાખવાનો હુકમ નીકળ્યો. બીજે દિવસે વહેલી સવારે આ હુકમનો અમલ થવા માંડ્યો એટલે બારણાં તોડીને કેદીઓ બહાર નીકળી આવ્યા. સહેલાઈથી મળેલા આ વિજયથી કેદીઓ આનંદમાં હતા. સાંજ સુધી જેલના અધિકારીઓ દેખાયા નહિ. અંધારૂં થવા આવ્યું એવામાં સૈનિકો આવી પહોંચ્યા. પોલીસ કમાન્ડન્ટ તથા જેલના અધિકારીઓ પણ આવ્યા. બધા કેદીઓને બીજી જેલમાં લઈ જવાના છે એમ જણાવવામાં આવ્યું. કેદીઓને તો અધિકારીઓ પાસેથી કબુલાત જોઈતી હતી કે એમના ઉપર સખ્તાઇ કરવામાં નહિ આવે.

કોઈપણ જાતની કબુલાત આપવાને જેલર બંધાતો નહોતો. આ રકઝકમાં જેલરનો મીજાજ ગયો. સૈનિકોને હુકમ થતાં તેઓ કેદીઓ પર તૂટી પડ્યા. ઓરડાના ખૂણામાં કેદીઓ ભરાતા હતા. સૌથી પહેલી હારમાં પિલસુદ્દસ્કી હતો. રાયફલના કુંદાની ઝડી વરસતી હતી. એક હાથ ઊંચો કરી બંદૂકનો ઘા ચુકાવવા જતાં બીજી બાજુએથી ઘા પડવા લાગ્યા. . . . . આંખોમાંથી લોહી વહેવા માંડ્યું. બીજી ક્ષણે એ બેશુદ્ધ થઇ નીચે પડ્યો. તેર કેદીઓમાંથી છેવટ સુધી ત્રણ જણા ટકી શક્યા. એમને બહાર ઘસડી લઈ ગયા. બે સીપાઇઓના ટેકાથી અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં પિલસુદ્દસ્કી ખેંચાતો હતો. ભાન આવતાં એમના હાથમાંથી છૂટીને એ બારણા તરફ દોડ્યો; પણ રસ્તામાં જ પડી ગયો. એક સૈનિકે એના મોં પર બંદૂક મારી. મોં અને નાકમાંથી લોહીની ધારા વહેવા માંડી. આ જોઇને એક અધિકારીને દયા આવી. એણે પેલા સૈનિકને ઠપકો આપ્યો. એ જરા શરમાયો, અને લોહીથી ખરડાએલું પિલસુદ્દસ્કીનું મોં લૂછવા લાગ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજે દિવસે એમને ખબર પડી કે ત્રણ કેદીઓને છૂટા પાડવામાં આવ્યા હતા. એમને પાછા લાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી બધા કેદીઓએ અપવાસ શરૂ કર્યા. ત્રીજે દિવસે એ કેદીઓને લાવવામાં આવ્યા. બળવાનો એવી રીતે અંત આવ્યો.

થોડા દિવસ પછી ૨૦મી ઑક્ટોબરના એ બળવા માટે કામ ચલાવવામાં આવ્યું. 'સશસ્ત્ર બળવા'નો આરોપ એમના ઉપર મૂકાયો હતો. ગમે એવા ખોટા પુરાવા રજૂ થયા હોય તો યે કોર્ટના કામકાજમાં કેદીઓએ ભાગ લીધો નહિ. દરેક કેદીની સજામાં વધારો કરવામાં આવ્યો.

અઠવાડીઆ પછી લેનાનાં પાણી થીજ્યાં અને કેદીઓની ટુકડીને કિરેન્સ્ક લઈ જવામાં આવી. ઇર્કુટ્સ્કના બનાવોથી પિલસુદ્સ્કીને ઘણો ક્ષોભ થયો. મુઠ્ઠીભર અશસ્ત્ર કેદીઓ પર તૂટી પડેલા હથીઆરબંધ સૈનિકોનું ચિત્ર આંખ સામે આવતાં વર્ષો પછી યે એને કંપારી આવતી.

કિરેન્સ્કમાં વરસનો મોટો ભાગ સખત ઠંડી પડતી. પિલસુદ્સ્કીની તબિયત નરમ રહેવા લાગી. બે વરસ પછી એને ચીનની સરહદની થોડે દૂર આવેલા ટુન્કામાં ખસેડવામાં આવ્યો. આ વિશાળ પ્રદેશની વનભૂમિ અને મોટાં મેદાનોમાં પિલસુદ્સ્કી અંતર (space)નું પ્રમાણ જોતાં શીખ્યો. એ જ્ઞાન એને સેનાની તરીકે ભવિષ્યમાં ઉપયોગી થયું. આ વર્ષોમાં એણે ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં. દેશવટો ભોગવતા ૧૮૬૩ની ક્રાન્તિના રાજદ્વારી કેદીઓ સાથે એને મેળાપ થયો. રશિયન રાજતંત્ર અને પ્રજાજીવન તરફ એનો તિરસ્કાર વધતો હતો. વિલ્નો અને ખારકોવના વસવાટમાં એણે જોયું હતું કે કામદારોની ચળવળ અને પોલૅંડની સ્વાધીનતાના પ્રયાસ એકબીજાના પૂરક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રૂપે છે; અને એ બધાયનું પોલૅંડની સ્વાધીનતા જ એક માત્ર ધ્યેય હોવું જોઇએ.

સાઇબીરિયામાંથી છૂટી ૧૮૯૨ની પાનખરમાં પિલસુદ્સ્કી વિલ્નો આવ્યો. જૂના સંબંધો તાજા કરતાં નવી સ્થપાએલી પોલીશ સોશિયાલિસ્ટ પાર્ટીનો પરિચય થયો; અને શરૂઆતથી જ એની નવરચનામાં ભાગ લઇ શક્યો. પોલીશ સોશિયાલિસ્ટ પાર્ટીએ (પી.પી. એસ.) ૧૮૯૩ના પહેલા અધિવેશનમાં 'મઝદૂર' (Robotnik-Worker) પત્ર કાઢવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. શરૂઆતમાં તો એની કાર્યવાહી બીજા સભ્યોના હાથમાં હતી. એ સભ્યો પકડાયા પછી એની બધી જવાબદારી પિલસુદ્સ્કીને માથે આવી.

સમાજવાદી મિત્રોમાં એ 'કોમરેડ વક્ટર'ને નામે ઓળખાતો. સમાજવાદી કાર્યક્રમને વેગ આપવા પોલૅંડના દરેક વિભાગમાં તેમજ લંડનની શાખામાં વખતોવખત જતો. સ્ત્રી કાર્યકરોમાં માર્યા કોપ્લેવસ્કા એને ખૂબ મદદ કરતી અને એની જ સાથે એનાં પહેલી વારનાં લગ્ન થયાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૩ જું

પત્રિકા-'મઝદૂર' પ્રેસ

દરેક ક્રાન્તિકારી ચળવળમાં પત્રિકાએ ચેતન અને પ્રેરણા રેડયાં છે. છાપાંઓમાં જે સમાચાર આપી શકાતા નથી અને જે પ્રશ્નોની ચર્ચા છૂટથી થઈ શકતી નથી તે આ પત્રિકાથી ઘેરઘેર પહોંચે છે. પત્રિકા માટે કાગળો વગેરે મેળવવું, છાપીને વ્યવસ્થિત રીતે પકડાયા વગર નિયમિત પહોંચાડવી એ બધું ય કોઇ અદ્‌ભુત સાહસકથા જેવું લાગે છે. સમાજવાદી સાહિત્ય અને કાર્યક્રમ ઉપરાંત ૧૮૩૦-૩૧ના ઉત્થાનની ભૂમિકા પર રચેલાં વિસ્પીઆનસ્કીનાં નાટકો, સ્લોવાટ્‌સ્કી અને મિટ્‌સકિએવિચનાં કાવ્યો અને વિજ્ઞાનની વાતો નાની મોટી પત્રિકારૂપે પ્રસિદ્ધ થતું. માદામ પિલસુદ્‌સ્કાએ કોઇને યે ખબર નહિ હોય એવા ભંડારીઆમાંથી આવી પત્રિકાઓ કાઢીને માતૃભૂમિના સર્વશ્રેષ્ઠ કવિઓનાં કાવ્યો અને ઇતિહાસની કથાઓ છોકરાંઓને સંભળાવેલાં. રશિયન તંત્રના સમયમાં દર વર્ષે અઢીથી ત્રણ લાખ ગેરકાયદેસર પત્રિકાઓ પોલૅંડમાં નીકળતી હતી.

સમાજવાદીઓએ પત્રિકાનું નામ બિબુલાહ (Bibula) પાડ્યું હતું. પોલીશ સોશિયાલિસ્ટ પાર્ટીના કાર્ય વિષે પિલસુદ્‌સ્કીએ કેટલાક લેખોમાં આવી પત્રિકાઓ વિષે પોતાનો અનુભવ રજુ કરેલો:

ઉત્તરોત્તર મજબૂત થતા રાજકીય પક્ષ માટે પત્રિકા ઘણી જરૂરની છે. જેલમાં જતા નેતાઓની તૂટતી સાંકળને જોડી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

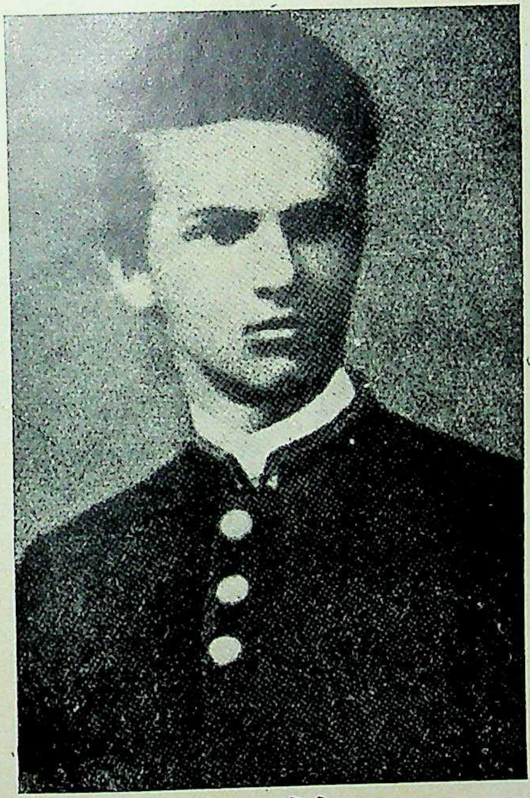

જુવાન જોસેફ
રશિયાની હાઇસ્કૂલમાં ભણતો તે વેળા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાખવા પત્રિકાના સંચાલકો પ્રજાનું માનસ કેળવે છે. જે સંસ્થાનું ધ્યેય પ્રજામાં ઊંડું ઊતર્યું છે તેને માટે આ એક મોટો પ્રશ્ન નથી; નહિ તો થોડા વખત પછી ગણતર સભ્યોનો જેલનિવાસ થતાં સાંકળના અંકોડાની માનવકડી મળી શકતી નથી. ઝારના લોખંડી તંત્રને વીંધીને છાપેલો શબ્દ તણખો મૂકી શકે છે. મંડળો, સભાઓ અને ભાષણોની બંધીના વખતમાં છાપેલું પુસ્તક અથવા પત્રિકા નેતાને સ્થાને છે. નવરચનાનું કામ શરૂ કરતાં પહેલાં કાર્યકર્તાને માટે પત્રિકા ક્ષેત્ર તૈયાર કરી મૂકે છે.

વાંધાભરેલા સાહિત્યનો ફેલાવો અટકાવવા ઝારની સરકારે ત્રણત્રણ લાઇનદોરી રાખી હતી. સરહદ ઉપર અને રેલ્વે સ્ટેશનો પર બધે ચોકીપહેરો રહેતો. જંગલોને રસ્તે અરધી રાતે ઘોડેસવાર સિપાઇઓ ગોળીબાર કરતા ફરી વળતા. આ કામગીરી બદલ સિપાઇઓને ઇનામ પણ સારૂં મળતું. પત્રિકા સિવાય જકાતમાંથી છટકી જવા દાણચોરી પણ થતી. આવી લાઇનદોરીમાંથી કીમિયો અજમાવનારા ઘણા પડ્યા હતા.

એક વખત રજાના દિવસોમાં પિલસુદ્દસ્કી એને ગામ ગયો હતો. એના ગયા પછી ખેતરમાંનું સાંચાકામ અટકી પડ્યું. કારણ તો નજીવું હતું. એકાદ સ્ક્રૂ તૂટી ગયો હતો, પણ ગામડાનો સુથાર સમો કરી શકે એવું નહોતું. પ્રુશિયન સરહદ ઉપરના શહેરમાં માણસ મોકલવા એના પિતાએ વિચાર કર્યો. ધરતી ગાડીમાં ફરવા જવાનું મળશે એ જાણી પિલસુદ્દસ્કી રાજી થઈ થયો. એણે એના પિતાને પાસપોર્ટ તૈયાર કરવાનું કહ્યું.

'બે ચાર સ્ક્રૂ માટે પાસપોર્ટ લેવાની મહેનત કરીએ એ પહેલાં તો સ્ક્રૂ આવી પહોંચશે.' પિલસુદ્દસ્કીના પિતાએ કહ્યું–'એટલા માટે તે કસ્ટમ ઑફિસમાં જવાનું હોય? એ લોકો વળી બે સ્ક્રૂને માટે ચાર પાનાંનો કાગળ લખશે એના કરતાં આપણો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડોશી લાઇનદોરીમાંથી રોજ દારૂ લઇ આવે છે તે સાથે સાથે આપણા સ્ક્રૂ પણ લઇ આવશે.'

પિલસુદ્સ્કીને ઘરની ગાડીમાં ફરવા જવાનું મળ્યું નહિ, પણ બીજે દિવસે અટકી પડેલું કામ શરૂ થઇ ગયું.

સરહદ પરથી પત્રિકાઓ લાવવા માટે જુદી જુદી યુકિતઓ અજમાવવી પડતી. પિલસુદ્સ્કીના ભત્રીજાને રશિયન અફસર સાથે પિછાન હતી. એ બેઉ ઘણી વખત સાથે શિકાર કરવા જતા. એ અફસરને સરહદની નજીક આવેલા પ્રુશિયન શહેરના બીરની લહેજત ચાખવાનો અને એની જર્મન પ્રિયતમાને મળવાનો પણ શૉખ થતો. એક વખતે એને ફરવા લઇ જઇ ગાડીની ગાદી નીચે પત્રિકાનો મોટો જથો લઇ જવામાં આવ્યો.

એક વખત પિલસુદ્સ્કીની પત્નીએ પત્રિકાનો મોટો જથો શરીર પર વીંટાળી ઉપર કપડાં પહેરી ઘણે દૂર પહોંચાડયો હતો. દોઢ બે મણ પત્રિકા એકી વખતે ઉંચકી લીધેલી અને એમ કરતાં પત્રિકાને બાંધતાં તારથી એનું શરીર વિંધાઇ ગયું છતાં ટ્રેનમાં મુસાફરી કરી આખું સ્ટેશન ચાલીને યોગ્ય ઠેકાણે પત્રિકાઓ પહોંચાડેલી.

પહેલાં તો પી. પી. એસ.ની લંડનની શાખામાંથી પ્રચાર માટેનું સાહિત્ય અને પત્રિકાઓ આવતી. ઘણે દૂરથી છપાઇ આવતી પત્રિકાઓની માહિતી જૂની થઇ જાય અને લાઇનદોરીમાં-થી પત્રિકાનો જથ્થો નિયમિત આવે નહિ. હેકટોગ્રાફ ઉપર છાપેલી પત્રિકાઓ ઝાંખી હોય અને લખતાં વાંચતાં ઓછું આવડતું હોય એવા કીસાન અને કામદાર સમૂહને પણ એ પહોંચાડવાની હોવાથી રાજકારણી સંસ્થાઓને પોતાનાં પ્રેસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય એ જરૂરનું છે. રશિયામાં 'નારૉડના વૉલા' અને પોલૅંડમાં 'પ્રોલેટેરીઆટ' પાસે છૂપાં પ્રેસ હતાં.

૧૨મી જુલાઇ ૧૮૯૪ને દિવસે પી. પી. એસ. ના છાપખાના-એ 'મઝદૂર'નો પહેલો અંક પ્રસિદ્ધ કર્યો અને છેક ૧૯૦૩ સુધી એમ ચાલુ રહ્યું. આવી બીજી સંસ્થાઓની પત્રિકાઓ થોડા અંકો કાઢી પોલીસને હાથે પકડાઇ જતાં બંધ થએલી એટલે સ્વાભાવિક છે કે જનતામાં 'મઝદૂર' ઘણું પ્રિય થઈ પડયું હતું. પોલૅંડના કોઇ શહેરમાં ઝાર આવવાનો હોય અથવા સામુદાયિક હડતાળ અને એવા પ્રસંગો ઊભા થતાં 'મઝદૂર'નો અભિપ્રાય જાણવા લોકો આતુર રહેતા. પોલીસની નજર ચૂકાવીને નીકળતા અંકોથી ઝારશાહીની સામે લડવા માટે લોકોમાં ઉત્સાહ ભર્યો રહેતો.

ઘણા વખતના નિષ્ફળ પ્રયત્નો પછી ૧૯૦૦ના ફેબ્રુઆરીમાં પોલીસે 'મઝદૂર' પ્રેસ શોધી કાઢયું ત્યારે એમની ખુશાલીનો પાર નહોતો. આખી ચળવળ સ્હેજવારમાં બંધ થઇ જશે એવું લાગતું હતું, ત્યાં તો જપ્ત થએલો અંક લંડનમાંથી છપાઇને પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

લોજ (Lodz)માં 'મઝદૂર'નું છાપખાનું બીજાં છૂપાં પ્રેસોની જેમ ભોંયરામાં કે ખૂણેખાંચરેના ગોડાઉનમાં રાખેલું નહોતું મોટાં શહેરોની સેંકડો ઑફિસોની જેમ તંત્રીની ઑફિસ અને પ્રેસ પહેલે માળે એક સામાન્ય ઓરડામાં હતાં. દીવાન-ખાનાની પાછળના ઓરડામાં પ્રેસ ગોઠવેલું હતું. તંત્રીનું ટેબલ, કાગળીઆંથી ખીચોખીચ ભરેલાં ખાનાં અને ઢગલાબંધ ચોપડી-ઓ પડી રહેતી. આરામ લેવા માટે રાખેલા ગાદીવાળા બાંકડામાં કાગળનો જથ્થો ભરી રાખવામાં આવતો. ઘડી વાળી શકાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવા કબાટના ઉપરના ખાનામાં પ્રેસ રહેતું અને નીચેના ખાનામાં બીબાં રહેતાં.

પિલસુદ્સ્કી સાથે કેરોલ રોઝનોવસ્કી કામ કરતો. મોસ્કો વિદ્યાપીઠમાં એ અભ્યાસ કરતો હતો પણ હવે તો છાપકામનો નિષ્ણાત હતો. મૅટર તૈયાર કરવાનું, બીબાં ગોઠવવાનું અને પ્રેસમાં છાપવાનું એ બધું કામ એમણે કરવાનું હતું. મૅટર તૈયાર કરવાનું કામ પિલસુદ્સ્કીનું હતું. બીજું કામ રોઝનોવસ્કીનું અને ત્રીજામાં બેઉ જણા સાથે હતા. કામની એવી રીતે વહેંચણી કરી હતી કે આખો અંક તૈયાર થાય ત્યાંસુધી બેસી રહેવું પડે નહિ. બાર પાનાંનો અંક તૈયાર થતાં પંદર સોળ દિવસ થતા. રોજના ૯ થી ૧૧ કલાક સખત મજૂરી કરવી પડતી. પ્રેસ એટલું નાનું હતું કે એકીસાથે એક જ પાનું છાપી શકાય અને અવાજ થયા વગર બધું સમેટી લેવાનું હોય એટલે વખત પણ ઘણો જતો.

ઝારની છૂપી પોલીસ અને જેન્ડાર્મ્સને હંફાવતું આ મશીન એની દાઢમાંથી સેંકડો અંકો છાપતું હતું, જેનું દીર્ઘાયુષ્ય ઝારની સત્તાની મશ્કરી કરી રહ્યું હતું. એના ઉપર ફેબ્રુઆરીની એક રાત્રે જેન્ડાર્મ્સ ધસી આવ્યા ત્યારે ૩૬મો અંક તૈયાર થતો હતો. છાપેલું પાનું બાજુમાં જ પડ્યું હતું. લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ ગ્નોઇન્સ્કીએ ધીમે અવાજે વાંચવું શરૂ કર્યું.

'મઝદૂર'નો ૩૬મો અંક ફેબ્રુઆરી ૨૫મી. મુખ્ય લેખ 'પ્રેસના સ્વાતંત્ર્યનો વિજય'. યુરોપના સર્વોપરી જેન્ડાર્મ્સ ઝાર નિકોલાસ પહેલાના જેન્ડાર્મ્સનો નાયક એનો કોઇ મિત્ર પરદેશ જતો હતો તેને વિદાય આપવા ગયો, અને પોતાનું એક કામ કરતા આવવાનું કહ્યું—'તું ન્યૂરેમ્બર્ગ જાય ત્યારે ગટન-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બર્ગ (પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના શોધક)ના પૂતળાં પર થૂંકી આવજે. આ દુનિયાનું સત્યાનાશ એણે જ વાળ્યું છે.

'તું અને ગટનબર્ગ!' લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ કટાક્ષથી બોલ્યો અને પિલસુદ્સ્કી તથા તેની પત્નીને ઘેરી વળતાં સિપાઇઓ તરફ નજર કરીને કહ્યું:'દુનિયાની સત્યાનાશીનું કારણ અહીંથી આવે છે.'

પાંચ વર્ષથી સમાજવાદીઓમાં પ્રેરણા રેડતાં આ પ્રેસને સીલ મરાયાં, ત્યારે પિલસુદ્સ્કી જેવા પીઢ કાર્યકર્તાને એ દુઃખ થયું, જાણે કોઈ સંબંધીને દફનાવવામાં ન આવતું હોય. થોડો વખત લોજમાં રાખી એને વૉરસૉ ખસેડવામાં આવ્યો.

એક દિવસ જેલના અમલદારના ટેબલ ઉપર જપ્તીમાં આવેલી પત્રિકા જોતાં એને વિચાર આવ્યો કે આ પત્રિકામાં વાચા હોય તો જરૂર કહે:

હમણાં તો તારૂં રાજ્ય છે, પણ ભવિષ્ય મારૂં છે અને મૃત્યુની પેલી પારનો વિજય મારો જ છે.[૧]

---

૧ Now you're the master, but future is mine,
And mine the victory beyond the grave.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૪ થું

વૉરસૉ સિટાડલ—ગાંડો કેદી—સેંટ નિકોલાસની દીવાનાશાળામાંથી છુટકારો

બે મહિના લોજ (Lodz)માં રાખીને પિલસુદ્દસ્કીને વૉરસૉના કિલ્લામાંના 'ટેન્થ પેવિલીઅન' (Tenth Pavilion) નામે વિભાગમાં લઈ જવામાં આવ્યો. પોલૅંડની સ્વાધીનતા માટે લડનારા ઘણાયે રાજદ્વારી પુરુષોનાં સ્મરણો વૉરસૉ સિટાડલના કેદખાના સાથે જોડાએલાં છે. લોજની જેલમાં પિલસુદ્દસ્કીને કોઇ પણ જાતની સગવડ આપવામાં આવી નહોતી. ગંદી જગાને વધારે ઘૃણાજનક બનાવે એવું વાતાવરણ હતું. એ વિષે એ લખે છે કે: 'નવી જગ્યામાં કેવાક અનુભવ થવાના હશે એવા કુતૂહલથી હું ઉત્સાહી હતો. કેદખાનાનો વડો અધિકારી ફરમુન્ડા મને જોતાં વેંત મળવા ઊભો થયો, અને બેસવા માટે ખુરશી આપી. કેદીઓને પૂછવાના સામાન્ય પ્રશ્નોના મારા જવાબ લખી લેવા માંડયા. આ બધું થયા પછી સહેજ હસીને એણે કહ્યું: 'દિલગીર છું, થોડું બાકી છે. કપડાં કાઢી નાખો, મારે તપાસ કરવી જોઇએ.' મેં તો તરત કપડાં કાઢીને ફેંકવા માંડયાં પણ એવામાં યાદ આવ્યું. 'કૅપ્ટન, આ બધું વધારે પડતું નથી? મને પકડયા પછી આમ ચોથી વખત તપાસવાની જરૂર ખરી?'

'ઓ, મને એની ખબર નહિ, હવે કશી જરૂર નથી. તમારી નેકટાઈ કાઢી નાખો એટલે થયું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેન્ડાર્મ્સ ફરમુન્ડા ઉમદા દિલનો હતો. પિલસુદ્સ્કીને એણે ઘરનાં કપડાં પહેરવાની, પોતાનું ખાવાનું મગાવી લેવાની અને બીડી પીવાની છૂટ આપી હતી.

ઘણાં વર્ષો પછી—૧૯૨૫માં પહેલાંના જમાનાના રાજદ્વારી કેદીઓના લાભાર્થે પિલસુદ્સ્કીએ 'કેદી માનસ' વિષે ભાષણ આપેલું. એના એ જેલનિવાસના સ્મરણોમાં લખે છે:

"દોઢસો વર્ષના ઈતિહાસે એને (જેલનિવાસને)પ્રજાજીવનનું એક અંગ બનાવી મૂકયું છે. પોલૅંડવાસીના સંસ્કારીજીવનનો એ એક ભાગ છે. પેઢી દર પેઢી, એક પછી બીજી ઊગી આવતી પ્રજા કારાવાસથી ટેવાઈ ગએલી હતી. અન્યદેશોમાં માનવીના ઘડતરમાં બીજા જ પ્રશ્નો પ્રજાજીવનને વીંટી વળતા હોય તે વખતે અહીંઆ તો જીવનવિકાસના સામાન્ય પ્રસંગોમાં જેલનિવાસને ગણી લેવાનો હતો."

"સાહિત્ય એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે, અને કાગળ પર લખેલા ઝીણા કાળા અક્ષરો સેંકડો માણસોની જીવનકથા પ્રેરે છે. આપણા શ્રેષ્ઠ કવિઓમાં એક (મિટ્સકિએવિચ) પોલીશ માતાને ઉદ્દેશીને લખેલાં સુંદર કાવ્યમાં કહે છે:

પહેલેથી મા તુજ શિશુતણા કંઠમાં શૃંખલાઓ
દેજે ભીડી, વળી શિખવજે વ્હાલસોયા શિશુને
ગંદી ભીની અપુનિત હવા સૂંઘવાનું સુખેથી."[૧]

"બીજે કયાંય આને અસંભવિત માનવામાં આવે, પણ પોલૅંડમાં તો બાળકોના ભવિષ્યનો વિચાર કરતી દરેક માતાના વત્સલ હ્રદયમાં આ વિચારો આવતા."

જેલનિવાસમાં રાજદ્વારી કેદીઓ ભાષા શીખી લેવાની તક

---

૧ "Twine from the first your infant's neck in chains,
Teach it to breathe foul and damp air.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેળવે છે. એની સાથેના કેદીઓમાં એક વખતે મૌં. લુકાસીએવિટ્સ નામે વનસ્પતિશાસ્ત્રનો વિદ્યાર્થી હતો. કેદખાનાની દીવાલો વચ્ચેની જમીન પર ઊગેલાં ઘાસનું વનસ્પતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ નિરીક્ષણ કરતો. પાછળથી એણે વિલ્નોની યુનિવર્સિટીમાં વનસ્પતિશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે ખ્યાતિ મેળવેલી. પિલસુદ્સ્કીને ભાષા શીખવાનો કંટાળો આવતો. બળેલી દીવાસળીનાં મહોરાં બનાવી એકલો જ શેતરંજ રમતો અથવા તો બીજા કેદીઓ અને વૉર્ડરોનું માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અવલોકન કરતો.

પોલૅંડના સમાજવાદીઓના મંડળમાં કેદીઓને મદદ કરવાનો એક વિભાગ હતો. એ વિભાગનું કામ કેદીઓને બાતમી પહોંચાડવાનું અને એમને નસાડવાના પ્રયત્ન કરવાનું હતું. 'ટેન્થ પેવિલીઅન'માં કોઇ પણ સમાચાર પહોંચાડવા એ બહુ મુશ્કેલ કામ હતું. ઍસિસ્ટન્ટ વૉર્ડર સિડેલનિકૉફ ઘણાં વર્ષોથી વૉર્ડર હતો અને રાજદ્વારી કેદીઓ તરફ સહાનુભૂતિ રાખતો હતો. કેદીની ઓરડીમાં જઈ સિગારેટ ચેતાવીને દીવાસળીની પેટી ત્યાં જ ભૂલી આવી, કેદીઓને માટે એવી રીતે એ સંદેશો મૂકી જતો. થોડા વખત પછી ભૂલાએલી પેટી લેવા માટે આવી, કેદીએ લખેલી ચિઠ્ઠી એના મિત્રોને એ પહોંચાડતો.

સમાજવાદી મંડળના એક સભ્ય મારીઆ પારકોફ્સ્કાએ વિક્ટરને સંદેશો પહોંચાડ્યો, 'Pretend madness'–'દીવાના હોવાનો ઢોંગ કરો.' ડૉ. રાફાલ રાડઝીવિલોવિચ નામના માનવ સ્વભાવના અભ્યાસી ડૉકટરની સાથે મળીને એને વારંવાર સૂચનાઓ મોકલવામાં આવતી. ૩૯ નંબરની ઓરડીનો કેદી દીવાના જેવો લાગતો હતો. જેન્ડાર્મ્સને જોઇને એ બીતો હતો. દુશ્મનોએ આણેલું ખાવાનું લેવાનું પણ એણે બંધ કર્યું હતું,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને મરજીમાં આવે તે ખાવાનું મગાવતો હતો. આવા મોટા રાજદ્વારી કેદીને યોગ્ય ખાવાનું મળતું નહોતું એ બાબત બીચારા સિડેલનિકૉફને ઉપરી અધિકારીઓ તરફથી ઠપકો મળ્યો. સિડેલનિકૉફની પત્ની વિક્ટરને ભાવતી વાનીઓ કરીને મોકલતી. પિલસુદ્સ્કી કશાને હાથ લગાડતો નહિ. અધિકારીઓ ચાંપતી તપાસ રાખતા હતા. નાસી જવાનું કાવત્રું તો નહોતું રચાતું ? માદામ પાસ્કોફ્સ્કા માનસિક દર્દોના જાણીતા રશિયન ડૉ. ઇવાન સાબાશનિકૉફ પાસે ગઇ. ડૉકટરને કહ્યું કે એના બાળપણના સ્નેહી પિલસુદ્સ્કીનું મગજ નબળું પડી ગયું હતું અને બધાંને ચિંતા થતી હતી કે એ દીવાનો થઇ જશે કે શું ? વળી કેદખાનાનો ડૉકટર કંઇ આવા રોગોમાં નિષ્ણાત નહોતો ને અધિકારીઓ પોલીશ ડૉકટરને તપાસવાની રજા આપે નહિ, એટલે ડૉ.સાબાશનિકૉફ જઇ શકે તો સારૂં. સ્ટીફાના લેપમેન-પિલસુદ્સ્કાની કાકીએ અધિકારીઓને જણાવ્યું કે ડૉ. સાબાશનિકૉફ સેંટપીટર્સબર્ગમાં વિદ્યાર્થી હતા ત્યારથી એને ઓળખે છે. એટલે જોસફને તપાસવા માટે એમને પરવાનગી આપવી. મોટી ફીવાળા જાણીતા ડૉકટરને બધી સગવડ કરી આપવામાં આવી. જેલના ડૉકટરની હાજરીમાં આ કેદી ખૂબ જ ઉશ્કેરાઇ ગયો. આખરે મળવા આવનાર ડૉકટર અને કેદી એકલા પડ્યા. એ તરત પારખી ગયો કે કેદી પાગલ નહે તો. ડૉ. સાબાશનિકૉફ સાઇબીરિયાના વતની હતા અને પિલસુદ્સ્કીએ પાંચ વર્ષ ત્યાં ગાળ્યાં હતાં. થોડા જ વખતમાં એ બેઉ મિત્રો થઇ પડ્યા. મોટા લેટીન શબ્દોમાં લખેલા રીપોર્ટમાં ડૉકટરે જણાવ્યું કે 'ટેન્થ પેવિલીઅન'નું વાતાવરણ કેદીને માટે હાનિકારક હતું અને અનુકૂળ વાતાવરણમાં કેદીને ખસેડવાની જરૂર હતી. થોડા વખતમાં જોસફને પિટસબર્ગમાં સેંટનિકોલાસની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દિવાનાશાળામાં ખસેડવામાં આવ્યો.

જે ટ્રેનમાં પિલસુદ્સ્કીએ મુસાફરી કરી એ જ ટ્રેનમાં એને નસાડવાની યોજના નક્કી કરવા ઍલેકઝાન્ડર સલકિએવિચ પિટર્સબર્ગ જતો હતો. પિટર્સબર્ગ વિદ્યાપીઠમાં દાક્તરીનો અભ્યાસ કરતો વિદ્યાર્થી માઝુરકિએવિચ પી. પી. એસ.નો સભ્ય હતો. ચામડીનાં દરદોમાં નિષ્ણાત થઇ એનો વિચાર લોજમાં ધંધો કરવાનો હતો, પણ મંડળની સૂચનાઓ મળતાં માનસિક રોગોના અભ્યાસ કરવાના વિભાગમાં એણે કામ કરવા માંડ્યું. એના પિતાની લાગવગથી ૧૯૦૧ના એપ્રિલમાં એને સેંટ નિકોલાસની હૉસ્પિટલના હાઉસ સર્જનની જગા મળી.

લાંબો વખત દીવાનાપણું બતાવવામાં પિલસુદ્સ્કીના મગજ ઉપર ઘણી અસર થઈ હતી. એ ઘણો નબળો થઈ ગયો હતો. એને નસાડવાની યોજના છેવટનું રૂપ લેતી હતી. ૧ લી મેને દિવસે માઝુરકિએવિચને રાતપાળી હતી. તહેવારનો દિવસ હોવાથી હૉસ્પીટલમાં થોડાં જ માણસો હતાં. માઝુરકિએવિચને પોતાના માંથી વિશ્વાસ ઊઠી જતો હતો. એકાદ પિલસુદ્સ્કી માટે શા માટે પોતાની 'કરીઅર'નો ભોગ આપવો પડે? પરંતુ છેવટની ઘડીએ ફરજબરદારીનું ભાન એને થયું અને હિંમતથી આખી યે યોજના એણે પાર ઉતારી. જકાતખાતાના અમલદારનો પોશાક જોસેફને માટે સંતાડી રાખેલો હતો. હૉસ્પિટલના કંપાઉંડ-માંથી ધીમેધીમે ચાલીને દરવાનની સલામી ઝીલતા બહાર ઊભી રાખેલી ગાડીમાં એ બે જણા શહેરમાં પહોંચ્યા. સેંટ પિટર્સબર્ગ-માંથી રેવલ અને રિગા થઇ પિલસુદ્સ્કી તથા માઝુરકિએવિચ ખીવ પહોંચ્યા. 'મઝદૂર'ના અંકો ખીવમાં છપાતા હતા. ત્યાં રાત-વાસો ..., તે અઠવાડિયાનો અંક તૈયાર કરવામાં પિલસુદ્સ્કીએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લંડનના પી.પી.એસ.ના મુખ્ય મથકમાં
વચ્ચે દાઢીવાળો બેઠો છે તે પિલ્સુદ્સ્કી; ડાબે પડખે છેડે બેઠો છે તે ઈગ્નેસી
મૉશ્ચિટ્સ્કી—પોલૅંડના આજના પ્રજાસત્તાકનો પ્રમુખ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મદદ કરી. ઝીમોરકમાં એની પત્ની સાથે મેળાપ થયો. સરહદ ઉપર આવેલી ઝીમોયીસ્કીની જાગીરમાં છુપાઇને પિલસુદ્સ્કી તથા એની પત્ની ગૅલીશિઆ (ઑસ્ટ્રિયન પોલૅંડ) આવ્યાં. થોડા મહિના ક્રેકાવમાં રહી પિલસુદ્સ્કી ૧૯૦૧માં લંડન ગયો. વિદેશમાં રહીને પ્રચારકામ કરવા માટે પી. પી. એસ.ની એક શાખા લંડનમાં ખોલવામાં આવી હતી. પોલૅંડવાસીઓને એમના ધ્યેય તરફ એકાગ્ર રાખવા માટે પિલસુદ્સ્કીને દેશમાં રહેવાની જરૂર હતી. આ પછીનાં બાર વર્ષ પિલસુદ્સ્કી ઑસ્ટ્રિયન પોલૅંડમાં રહ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૫ મું

રૂસો-જાપાની વિગ્રહ–તૈયારી–આક્રમણકારી મંડળ (બોયોફ્કા)–બેઝડાની

વિભક્ત પોલૅંડના ત્રણ વિભાગમાંના ઑસ્ટ્રિયન પોલૅંડમાં સખ્તાઇ ઓછી હતી. ચળવળ માટે રશિયન પોલૅંડની સરહદ પણ ક્રેકોવની નજીક હતી. પી.પી.એસ. સિવાયની બીજી કોઇ રાજકીય સંસ્થાઓ સ્વાધીનતાની ચળવળને ઉગ્રરૂપ આપવા ઇચ્છતી નહોતી. રશિયાના રક્ષણ હેઠળનું લોકપ્રતિનિધિત્વવાળું બંધારણ સહકારી પ્રયત્નોથી મેળવવાની નેશનલ ડેમોક્રેટ પક્ષની ઇચ્છા હતી.

૧૯૦૪ના ફેબ્રુઆરીમાં રૂસો-જાપાની વિગ્રહ શરૂ થયો; અને રશિયાના ક્રાન્તિવાદીઓને એક ઉત્તમ તક મળી. એનો લાભ તે વખતે એ લોકો લઇ શકયા નહિ. એ વખતે પોલૅંડના ક્રાન્તિવાદી મંડળોમાં પી.પી.એસ.માં સૌથી વધારે સભ્યો હતા, અને આખા પોલૅંડમાં આ સંસ્થાની બહોળી અસર હતી. દરેક અગત્યના પ્રસંગે આ સંસ્થાનો અભિપ્રાય જાણવા લોકો આતુર હતા. પિલસુદ્દસ્કીને થયું કે આ વિગ્રહમાં પોલૅંડના વિરોધીઓની સામ્રાજ્યવાદી મહત્ત્વાકાંક્ષા પોષવા માટે પોલૅંડવાસીઓનું લોહી શા માટે રેડાવું જોઇએ? એ પછી, લશ્કરની ભરતી વિષે બાતમી મેળવવા પિલસુદ્દસ્કી સેંટ પિટર્સબર્ગ ગયો.

૧૮૬૩ની પુનરાવૃત્તિ કરવાનો આ યોગ્ય સમય હતો એમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એને લાગ્યું પરંતુ બીજા કાર્યકરોમાં ઉત્સાહ નહોતો. એ વખતે એના એક મિત્રને લખેલા કાગળમાં એની વ્યથા જણાય છે:

'ઇતિહાસના પ્રશસ્તિ ગીતોના પોલૅંડવાસીઓ ક્યાં ગયા? શંખનાદ થતાં વેંત સ્વાધીનતાની લડત માટે હથીઆર લેનારા અગ્નિથી ભરેલા હૈયાંવાળા સૈનિકો અને વીરપુરુષો ક્યાં છે?'

અત્યાર સુધી પિલસુદ્દસ્કી પોતાના નામનો ઉપયોગ જવલ્લે જ કરતો પણ હવે તો ચળવળને વેગ આપવા પોતાના નામનો એ છૂટથી ઉપયોગ કરતો હતો એટલે પોલીસની એના ઉપર નજર રહેવા લાગી. પોલૅંડમાં બળવો જગાડવાના પ્રયત્નો પિલસુદ્દસ્કી કરે છે એ બાતમી ઉપર એને પકડવાના હુકમો અપાયા હતા.

૧૮૬૩ના ઇતિહાસે એના પર ભારે અસર કરેલી. એ આખા ઇતિહાસનો એણે જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી અભ્યાસ કર્યો હતો. એણે જોયું હતું કે લશ્કરની ભરતીને સમયે પ્રજામત ઉશ્કેરાએલો હોય છે. ૧૮૩૦ની બેલ્જીઅન ક્રાન્તિ દાબી દેવા માટે પોલીશ લશ્કરનો ઉપયોગ કરવાની ઝાર નિકોલાસ પહેલાની ઇચ્છા હતી. એનાથી ૧૮૩૦–૩૧ના ઉત્થાનનાં પગરણ મંડાયાં. ૧૮૬૩માં પણ એવું જ થયું. ક્રાન્તિને દાબી દેવા માટે, જે શહેરીઓમાં ચળવળનો અંશમાત્ર હતો નહિ એવા શહેરીઓની ભરતી કરવામાં આવી; પણ એજ શહેરીઓ ફરી બેઠા અને સ્વાધીનતાના સૈનિકો સાથે જોડાઇ ગયા. ૧૮૬૩ની પુનરાવૃત્તિ કરવાની દેશમાં તાકાત નહોતી. રશિયાએ પોલૅંડના કેટલાક ભાગમાં ભરતીનાં મથકો ખોલ્યાં હતાં. પોલીશ સોશિયાલીસ્ટ પાર્ટીએ સશસ્ત્ર દેખાવો કરી વિરોધ જાહેર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

'રવિવાર ૧૩મી નવેમ્બર ૧૯૦૪ને દિવસે બપોરે વૉરસૉમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્લાસ ગેજીઓફસ્કી આગળ કામદારો અને વિદ્યાર્થીઓ ભેગા થવા લાગ્યા. દેવળમાંથી બહાર નીકળતાં લોકોનું ટોળું ચોગાનની એક બાજુએ આવ્યું એટલે પી.પી.એસ.ની સહી સાથેના 'અમે ઝારના સૈનિકો થશું નહિ' લખેલા વાવટાઓ દેખાવા લાગ્યા. ફ્રેંચકવિ ડલાવિને લખેલું અને બેરેન્જરે સંગીતમાં ઉતારેલું, 'લ વરસોવીએન'[1] ગાતુંગાતું એ ટોળું સરઘસરૂપે આગળ જવા માંડ્યું સરઘસની આસપાસ પોલીસ ફરી વળ્યા. સરઘસની પહેલી હારમાંથી રીવોલ્વરથી જવાબ મળ્યો. સીપાઇઓ વિખેરાઇ ગયા. એમની પાછળ રહેલા ઘોડેસ્વાર લશ્કરે દોડી આવી સરઘસને વિખેરી નાખ્યું.'

વૉરસૉના મંડળના હથીઆરબંધ દેખાવોથી ભરતીનું કામ ઓછું થઇ ગયું. પી.પી.એસ.ના દેખાવો નેશનલ ડેમોક્રેટ જેવા વિનીત પક્ષને રૂચ્યા નહિ અને પોલૅંડના રાજકારણમાં એ પક્ષો વચ્ચેનું અંતર વધવા લાગ્યું.

રશિયા સામે લડવા માટે પોલૅંડવાસીઓનું લશ્કર ઊભું કરવા આ પ્રસંગનો લાભ લેવાનો પિલસુદ્સ્કીએ નિર્ણય કર્યો. ૧૯૦૫ની શરૂઆતમાં એ ટોકીઓ ગયો, જાપાનની સરકાર પાસે ક્રાન્તિની તૈયારી માટે તથા પોલીશ લિજીઅન ઊભી કરવા એણે નાણાંની મદદ માગી, અને રશિયન લશ્કરમાંના પોલીશ કેદીઓને સારી રીતે રાખવામાં આવે એવી પણ સૂચના કરી. જાપાનની સરકારે છેલ્લી માગણી કબૂલ રાખી. રશિયન લશ્કરમાંના પોલીશ સૈનિકો પી.પી.એસ.ની સૂચના મુજબ પહેલી તકે

---

૧ La Varsovienneની પહેલી લીટી:

'It has risen. Here is the bloody day.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શરણે થતા; અને તેમને અમેરિકા અથવા બીજી સગવડ ભરેલી જગાએ મોકલી દેવામાં આવતા. પિલસુદ્સ્કી જાપાન ગયો એ વખતે વિનીત પક્ષનો નેતા ડેમોફ્સ્કી પણ ટોકીઓ ગએલો અને પિલસુદ્સ્કીની યોજનાથી જાપાનને કશો લાભ થવાનો નથી એવું પ્રચારકાર્ય કરેલું. યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોને નાખુશ કરવા જાપાનની ઈચ્છા નહોતી. વળી એક પછી એક લડાઇમાં જાપાની સૈન્યની જીત થતી હતી, એટલે પિલસુદ્સ્કીનું ધારેલું કામ થઈ શક્યું નહિ.

પિલસુદ્સ્કીએ યુરોપ આવીને પી.પી.એસ.માં પોતાનું નાનું મંડળ 'મિલીટન્ટ ઑરગૅનિઝેશન' (Boyówka બોયોફ્કા)–આક્રમણકારી મંડળ–તૈયાર કરવા માંડ્યું. એનો ઉદ્દેશ કામદારોને એકત્ર કરી હડતાળ પડાવવાનો, સશસ્ત્ર દેખાવો કરવાનો, તપાસ હેઠળના કેદીઓને યુક્તિથી અથવા શસ્ત્રબળે છોડવી લાવવાનો, સમાજવાદી પક્ષની હીલચાલ, પ્રચાર અને હથીઆરો માટે જોઈતાં નાણાં રશિયન પોલૅંડની ટપાલ ઑફિસ, અને સરકારી તીજોરી પર ધાડ પાડીને મેળવવાનો હતો.

ઝારની પોલીસ એને પકડવાના પ્રયત્નો કરતી હતી પરંતુ દેખાવો કરવામાં એ જાતે ભાગ લેતો નહોતો. જુદાંજુદાં શહેરોમાં ફરીને બધી યોજનાઓ પિલસુદ્સ્કી દોરવતો હતો. પ્રવૃતિના સંચાલન માટે એમની પાસે નાણાં ખૂટ્યાં હતાં. ત્રાસકારી પ્રવૃત્તિ વખતોવખત અજમાવવા કરતાં એકાદ મોટી ધાડ પડવા તૈયારી કરવા માંડી. ૨૬મી ઑગસ્ટ ૧૯૦૮ની રાત્રે બેઝડાની સ્ટેશને મેલટ્રેન થોભાવી રશિયન સરકારની તીજોરી લૂંટી મોટી રકમ મેળવી. છેવટની આ ધાડ માટે ઘણા દિવસથી તૈયારી કરવા માંડેલી અને એમાં એણે આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ વર્ષોમાં જ પિલસુદ્સ્કી એક વખતે રશિયન પોલીસ ખાતાના અધિકારીનો વેશ પહેરીને રાજદ્વારી કેદીઓને બીજે ખસેડવાનો હુકમ બતાવી પોલીસખાતાની મોટરમાં બેસાડી કાર્યકરોને છોડાવી લાવ્યો હતો.

મિલીટન્ટ ઑર્ગૅનીઝેશન (ટૂંકું નામ બોયોફ્કા)ના સભ્યોને રશિયન લશ્કર સામે આક્રમણ કરવાનું (guerrilla warfare) શિક્ષણ આપવામાં આવતું, અને પિલસુદ્સ્કી તથા બીજા પરીક્ષકોની કડક પરીક્ષામાં પસાર થયા પછી જ એમાંના સભ્યને કોઇપણ આક્રમણમાં ભાગ લેવા દેવામાં આવતો. બોયોફ્કાની પ્રવૃત્તિ પી.પી.એસ.ના ઘણા સભ્યોને પસંદ પડી નહિ. ૧૯૦૬ માં મતભેદ વધારે તીવ્ર થતાં બે વિભાગ પડ્યા—એક સમાજવાદી અને બીજો આક્રમણકારી સમાજવાદી.

૧૮૭૦ના ફ્રાન્કો-જર્મન વિગ્રહ પછી યુરોપમાં હથીઆરબંધીની સલામતી ચાલુ રહી છે; પરંતુ પોલૅંડવાસીઓ તો ઘણાં વર્ષોથી શાંતિના વાતાવરણથી ટેવાએલા હતા. ઉત્થાનની વાતો કરનારને આદર્શવાદી ગણી હસી કાઢવામાં આવતો એ વખતે બોયોફ્કાનો ઉદ્દેશ પ્રજાના મોટા સમૂહ સાથે પરિચય કેળવી નવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાનો હતો.

પિલસુદ્સ્કીએ ૧૯૦૬ પછી યુદ્ધવિદ્યાનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ શરૂ કર્યો. નેપોલિયનના વિગ્રહો તથા રૂસો-જાપાની વિગ્રહનો લશ્કરી દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કર્યો, અને ઓગણીસમી સદીમાં ઊભાં થએલાં વોલંટીઅર લશ્કરો વિષે ઘણું સાહિત્ય વાંચ્યું. ગુરીલા લડાઇના અભ્યાસ અને ઉત્થાનની ભૂમિકા માટે ૧૮૬૩નો પ્રયત્ન જોઇ ગયો. પોલૅંડનું ક્ષાત્રતેજ પરવાર્યું હતું એ વખતે એણે લખ્યું છે: 'કજળી ગએલી રાખ ફૂંકી તણખો મૂકવાનો હતો.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૬ઠ્ઠું

બંદૂકધારી શહેરીઓ—વિગ્રહસંચાલનનો અભ્યાસ

૧૯૦૮માં પોલૅંડની અંદરનું વાતાવરણ સ્વાધીનતાની પ્રવૃત્તિ માટે જરા યે અનુકૂળ નહોતું. રશિયન પોલૅંડમાં ઔદ્યોગિક પ્રગતિ થઇ હતી. એ વિભાગનો વાણિજ્ય સંબંધ રશિયા સાથે વધતો હતો એટલે એ પ્રદેશના લોકો આવી પ્રવૃત્તિ તરફ વિમુખ રહેતા. પ્રુશિયન વિભાગમાં પોલૅંડવાસીને રહેવું પણ મુસ્કેલ થઇ પડે એવા કાયદા ઘડાયા હતા, એટલે જમીન માટે લડવા સિવાય ત્યાંની પ્રજા રાષ્ટ્રના એકીકરણના પ્રયત્નમાં સાથ આપે એવું નહોતું. ઑસ્ટ્રિયન પોલૅંડના રહેવાસીઓ રશિયા અને પ્રુશિયા એ બેમાં કોને સાથ આપવો એની મૂંઝવણમાં હતા.

દેશની અંદરનું વાતાવરણ કોઇપણ પ્રવૃત્તિને વેગ આપે એવું નહોતું, પરંતુ એ વખતનું આંતરરાષ્ટ્રીય વાતાવરણ અનુકૂળ હતું. ૧૮૭૦–૭૧ના ફ્રાન્કો-જર્મન વિગ્રહ પછી ૧૯૦૪–૫માં થએલો રૂસો-જાપાની વિગ્રહ મોટાં રાજ્યો વચ્ચેની પહેલી જ અથડામણ હતી. જાપાન સાથેની લડાઇમાં રશિયાની નબળી બાજુ ઉઘાડી પડી આવી હતી. પોલૅંડવાસીઓએ રાજકારણમાં દીર્ઘદષ્ટિ કેળવવાની જરૂર હતી. 'ભૂતકાળના દુઃખદ અનુભવો પછી ભવિષ્યની આફતોની તૈયારી કરતાં શીખવું જરૂરનું હતું.'

પિલસુદ્દસ્કીએ જોયું કે યુરોપના રાજકારણમાં પોલૅંડને ભાગ લેવો હોય તો પોતાનું લશ્કર તેને હોવું જોઇએ. સાઇબીરિયામાં દેશપારીના વખતમાં રશિયન પ્રજાના સ્વભાવનું અને ઝારના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તંત્રનું એણે નિરીક્ષણ કરેલું. એ વર્ષોના એના અનુભવથી હોય કે પરિસ્થિતિના અભ્યાસથી (અથવા કેવળ અકસ્માત ભલે હોય) મહાવિગ્રહની શરૂઆત થઇ એ પહેલાં પિલસુદ્દસ્કી યુરોપનું ભવિષ્ય સ્પષ્ટ જોઇ શક્યો હતો.

૧૯૦૮માં લેમ્બુર્ગની (Lwów) 'મિલીટન્ટ ઑરગૅનિઝેશન'ની શાખાએ કાઝીમીર સોસન્કોવસ્કીની આગેવાની હેઠળ મંડળના સભ્યોને લશ્કરી તાલીમ આપવાનો નિર્ણય કર્યો; અને એ પ્રવૃત્તિને દોરવવા માટે એમાં જ એક નાનું મંડળ 'યુનીઅન ફૉર ઍક્ટિવ રેઝીસ્ટન્સ' (ટૂંકું નામ Z.W.C.) સ્થપાયું. સંસ્થાના મકાનના પાછળના વાડામાં બાર પંદર માણસોની લશ્કરી કવાયતથી 'યુનીઅન ઑફ રાયફલમેન' (strzelcy -સેલ્ટ્ઝશ્રિ) તથા એમાંથી પોલીશ લિજીઅનની શરૂઆત થઇ. ૧૯૧૪–૧૮ના મહાયુદ્ધમાં ભાગ લેનારા પોલીશ સૈન્યની અને ભવિષ્યના પોલીશ રીપબ્લીકની સીમાઓના રક્ષક સૈન્યની આવી રીતે શરૂઆત થઇ. આ પ્રવૃત્તિને પિલસુદ્દસ્કીએ પોતાનું સર્વસ્વ આપ્યું. એ સમયથી એનું રાજકારણી જીવન પક્ષની સીમાઓ ઓળંગવા લાગ્યું હતું.

શરૂઆતમાં તો થોડા માણસોની આ પ્રવૃત્તિનો ઘણો ઉપહાસ થયો. યુરોપનું રાજકારણ સ્વસ્થતા છોડતું હતું; એટલે થોડા સમય પછી દૂરથી જોનારાઓને પણ આ પ્રવૃત્તિમાં ધ્યેય જેવું દેખાવા લાગ્યું. મર્દાની રમતો અને અખાડાની પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન મળે એ માટે ઑસ્ટ્રિયન સરકારે કાયદા ઘડ્યા હતા. ૧૯૧૦માં એવી સંસ્થાઓના એક જાહેર મેળાવડામાં ભાગ લઇ 'યુનીઅન ઑફ રાયફલમેન'ને કાયદેસરની પ્રવૃત્તિમાં મુકાવી, ઑસ્ટ્રિયન સરકાર પાસેથી એમની તાલીમ માટે દર વીસ માણસે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક જૂની રાયફલ મળે એવી ગોઠવણ થઈ. બાલ્કન વિગ્રહ (૧૯૧૩) વખતે સરકારે પણ ઠીક ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો, પણ એ વિગ્રહ શમી જતાં ઑસ્ટ્રિયન સરકારનો અને લોકોનો ઉત્સાહ ઓછો થયો હતો.

ઓછાં અને અ રાં સાધનો છતાં ભરતીના માણસોને સખત તાલીમ લેવી પડતી. કસરત, નિશાન અને છાવણીનું કામ શીખવાનું હતું. યુદ્ધને વખતે સૈનિકોની ભરતી તાત્કાલિક થઈ શકે પણ વિગ્રહસંચાલન માટે અમલદારો હોવા જોઇએ. સેનાની અને અમલદારો તૈયાર કરવા તરફ લક્ષ રાખી લશ્કરોની ચાલબાજી અને વ્યૂહરચના, લશ્કરી દૃષ્ટિએ ઇતિહાસશિક્ષણ તથા એ વિષયની શાસ્ત્રીય ચર્ચા માટે અને રાજકારણી દૃષ્ટિએ પોલૅંડનું સ્થાન સમજવા અને રાષ્ટ્રિય લશ્કરના અધિકારીઓની માનસિક ભૂમિકા તૈયાર કરવા વ્યાખ્યાનમાળાઓ ગોઠવાતી.

વિનીત રાજકારણીઓએ પણ 'યુનીઅન ઑફ રાયફલમેન' જેવી સંસ્થાઓ શરૂ કરી હતી; અને સમય આવે એ મંડળો એકત્ર કરવાની ખાત્રી આપી હતી. પિલસુદ્સ્કીની દીર્ઘદૃષ્ટિથી રાજકારણમાં એનું માન વધ્યું હતું. મહાયુદ્ધ વખતે આ બે મંડળમાં લગભગ વીસ હજાર સૈનિકો હતા.

૧૯૧૪ના ફેબ્રુઆરીમાં પેરિસની જ્યોગ્રોફિકલ સોસાઍટી સમક્ષના ભાષણમાં પિલસુદ્સ્કીએ મહાવિગ્રહની આગાહી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કરેલી.

'અમારૂં લશ્કર તૈયાર થતાં આખું જગત—અમારા મિત્રો અને શત્રુઓ—અમારા દેશના જીવંત પ્રશ્નો વિચારતા થશે. લડાઈની આખરે તો વિજેતા અને પરાજીત રાજ્યો નબળાં પડયાં હશે. એ વખતે અમારી તક આવશે. એ છેવટ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટે અમારે તૈયાર રહેવું જોઇએ. એમાં જ અમારી સલામતી છે. ...૧૮૬૩ના ઉત્થાનની નિષ્ફળતા પછી પોલૅંડનો પ્રશ્ન ભુલાઇ ગયો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં અમને ભૂલી જવાની ટેવ પડી છે. અમારૂં લશ્કર તૈયાર થતાં યુરોપના રાજકારણ-ની શતરંજબાજીમાં પોલૅંડની ઘોડાગાંઠ કેમ છોડવી એ જોવાશે.'

૧૯૧૪–૧૮ના મહાયુદ્ધનું પરિણામ દષ્ટાની વેધક નજરે પિલસુદ્સ્કીએ જોયું હોય એવું લાગે છે:

'પોલૅંડની સ્વાધીનતાના પ્રશ્નનો આખરી નિર્ણય જર્મનો રશિયાને જીતે અને જર્મનીને ફ્રાન્સ જીતે એ વખતે થયો હશે. એ ધ્યેયને નજરમાં રાખવાનું કામ અમારૂં છે; નહિ તો અમારે ઘણો લાંબો રસ્તો લઇ મરણીઆ થવાનો પ્રસંગ આવશે.'

૧૮૭૦–૭૧થી આલ્સાસ-લૉરેન યુરોપના રાજકારણમાં ઊંડો જખમ હતો. ૧૯૧૪ના સારાજેવોના કરુણ બનાવે એને વહેતો કર્યો. મૃત્યુની શાંતિ કરતાં વિગ્રહમાંથી સ્વાધીનતા મળવાની હતી એવી પોલૅંડવાસીઓની દૃઢ માન્યતા હતી. એમની એક જ પ્રાર્થના હતી:

> હે પ્રભો દયા કરી તું એક જંગ,
> એક આખરી અફાટ મુક્તિ જંગ,
> તોડવા ગુલામી બંધ.
> શસ્ત્ર દે, સ્વદેશનું પ્રતીક દે,
> દે મીઠી સ્વતંત્રતા.
> મૃત્યુ દે રણાંગણે
> અને અમારી પિતૃભોમમાં રૂડી તું કબ્ર દે.
> રે પરંતુ રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાનું ટાણું રમ્ય દે પ્રભો!
> અમારી પિતૃભોમને તું દે અમોઘ **ઐક્ય** ઓ![૧]

---

૧ Give us, Lord, a War to set us free,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૭ મું

૧૯૧૪ના મહાવિગ્રહની શરૂઆત-પોલૅંડને માટે કેલ્સે-નોવીકૉરઝીન

મહાવિગ્રહમાં વિભક્ત પોલૅંડને પોતાના જ દેશવાસીઓ સામે લડવાનું હતું. મધ્યસ્થ સરકાર-જર્મની અને ઑસ્ટ્રિયા-મિત્રરાજ્યો સામે લડતા હતા. રશિયા મિત્રરાજ્યો સાથે હતું. એ લશ્કરોમાં જોડાતા પોલૅંડવાસીઓ દેશની સ્વાધીનતા માટે લડતા નહોતા. પિલસુદ્દસ્કીએ જોયું કે પોતાના ધ્યેય માટે, લડાઈમાં ઉતરેલા પોલૅંડના શાસકોમાંથી કોઇને પણ સાથ આપવો જરૂરનો હતો. ત્રણેમાં ઑસ્ટ્રિયા એકલું નબળું હતું અને ત્યાં જ લિજીઅનોને અંશતઃ માનભેર ઊભા રહેવાની જગા હતી.

૩જી ઑગસ્ટે (૧૯૧૪) એની પાસે ચાર હજાર સૈનિકો તૈયાર હતા. એમની પાસે હથીઆરો નહોતાં અને ઑસ્ટ્રિયન જનરલ સ્ટાફ પાસેથી પૂરતાં હથીઆર મળે એવું નહોતું. ઑસ્ટ્રિયન જનરલ સ્ટાફ સાથે લિજીઅનોનો સંબંધ કેવો રહેશે એ પણ સ્પષ્ટ થયું નહોતું. રશિયન પોલૅંડની સરહદમાં દાખલ થવાની

Arms, our Nation's symbol, Liberty,
Death in battle, if the grave will be
In our Fatherland . . . But let us see
Freedom for our country—UNITY
Give us, Lord.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રજા પિલસુદ્સ્કીને મળી હતી. રશિયન પોલૅંડમાં આગળ વધવાનો એને હુકમ નહોતો તો યે ક્રેકોવથી એકસો પચીસ કીલોમીટર દૂર, કેલ્સે સુધી એ પહોંચ્યો. પોલૅંડને માટે જે વખતે કોઈ લડવા તૈયાર નહોતું ત્યારે પિલસુદ્સ્કી અને લિજીઅનોએ દેશવાસીઓને બતાવવું હતું કે બીજાઓ માટે લડવા કરતાં દેશ માટે લડવું એ કંઈ ગાંડપણ નહોતું. એ ધ્યેય સ્પષ્ટ કરવા માટે જ ઑસ્ટ્રિયન જનરલ સ્ટાફના હુકમનો એણે અનાદર કર્યો.

કેલ્સે તરફ પિલસુદ્સ્કીના લશ્કરની કૂચ અને એ આખું પ્રકરણ લશ્કરી દૃષ્ટિએ સાહસ જેવું હતું. એ સારી રીતે જાણતો હતો કે વર્ષોની તાલીમ લીધેલા સ્થાયી લશ્કરના જર્મન અને ઑસ્ટ્રિયન સૈનિકોમાં, સ્વયંસેવક જેવા લાગતા એના સીપાઇઓને લશ્કરી દૃષ્ટિએ શંકાભરી નજરે જોવામાં આવે. એને એટલી જ બીક હતી કે દેશને માટે લડવાને તૈયાર થએલા આ સૈનિકોને પહેલા જ પગલામાં ભારે શિકસ્ત મળે તો એમની મહત્ત્વાકાંક્ષા ઘવાય એ તો ઠીક, પણ સૈનિકોમાં આત્મવિશ્વાસ રહે નહિ અને એમના સેનાનીમાંથી વિશ્વાસ ઊઠી જાય. લશ્કરી હીલચાલનાં જરૂરી સાધનો, જેવાંકે ટેલીફોન અને રસોડાંની સગવડ એની પાસે નહોતાં. કારતુસો ખીસામાં જ મૂકવાનાં અને તે પણ ખૂટી જતાં એમની બંદૂકો સાવ નકામી થઈ પડે એવી પરિસ્થિતિ હતી.

કેલ્સેમાં જ થોડા દિવસ રોકાઈ લશ્કરને સાધન સામગ્રીથી બની શકે એટલું તૈયાર કરવા એણે પ્રયત્ન કર્યો. સૈનિકો માટે કપડાં તૈયાર કરવા અને ઘોડેસવાર લશ્કરને જોઈતાં સાધનો માટે કારીગરો બેસાડી દીધા હતા. ક્રેકોવની 'ચીફ નૅશનલ કમીટી'એ (ટૂંકું નામ N. K. N.) ભરતીનું કામ શરૂ કરી દીધું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પિલસુદ્સ્કીનું કામ નવા આવતા સૈનિકોમાં પોલૅંડ માટે લડવાની ધગશ ફૂંકવાનું હતું.

એના બાતમીદારોનું કામ સ્ત્રી સ્વયંસેવકોએ ઉપાડી લીધું હતું. ગાડામાં અને પગપાળા દૂર સુધી મુસાફરી કરીને રશિયન લશ્કરની હીલચાલની અને તેમની વ્યવસ્થાની માહિતી આ બાતમીદારો લાવતાં હતાં.

શરૂઆતમાં ઑસ્ટ્રિયન લશ્કરે લુબ્લીન અને શેલ્મ લેવાની ઇચ્છાથી વિસ્લાના પ્રદેશમાં સામી લડાઈ આપેલી. પહેલાં તો એમનો વિજય થયો, પણ પાછળથી રશિઆએ એ આખું લશ્કર લૅમ્બુર્ગ સુધી હઠાવી કાઢેલું. જર્મન અને ઑસ્ટ્રિયન જનરલ સ્ટાફ કરતાં એના બાતમીદારો પાસેથી એ પ્રદેશના રશિયન લશ્કરની હીલચાલની એને વધારે માહિતી મળતી હતી. રશિયનો નજીક આવે છે એવી ખબરોથી લોકોમાં ગભરાટ વધતો હતો. કેલ્સેથી પીછેહઠ કરવી પડે તોયે આ લિજીઅનો '૬૩ના અવશેષ જેવા રખડુ આદર્શવાદીઓ માત્ર છે એવી છાપ ત્યાંના વતનીઓ પર પાડવાની પિલસુદ્સ્કીની ઇચ્છા નહોતી.

પ્રુશિયન અને ઑસ્ટ્રિયન લશ્કર સાથે ક્રેકોવ જવાની સૂચના મળી તો યે એને રશિયનો સાથે લડવાની ઘણી ઇચ્છા હતી. દુશ્મનના મોટા લશ્કર સાથે લડવામાં પરિસ્થિતિની અસમાનતા દૂર થાય અને દૂર સુધી પહોંચતી ઝડપી ગોલંદાજીને જંગલમાં અવકાશ મળે નહિ એથી કેલ્સે નજીકના જંગલમાં પડાવ નાખવાનો એણે વિચાર કર્યો. પરંતુ પહેલા જ પ્રસંગમાં જનરલ સ્ટાફના નિર્ણય મુજબ વર્તવું ડહાપણ ભર્યું ગણી, પોતાની ઍટૅલી-અનો એણે પાછી વાળી.

લુબ્લીનથી પાછા આવતા જનરલ ડાનકીઅલના લશ્કરની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ્યવસ્થિત પીછેહઠ સાચવવા માટે ઓલેસ્લાવથી ડુનાજેક (નદી) સુધીનો વિસ્લાનો પ્રદેશ સાચવીને પિલસુદ્સ્કીએ પાંખરૂપે રહેવાનું હતું. એ વિષે મળેલા હુકમમાં સ્પષ્ટ સૂચના નહોતી, એટલે પોતાની ચાલબાજી અજમાવવાનો એણે આ પ્રસંગ જોયો. વિસ્લા ઓળંગીને નોવી કોરઝીન (Nowy Korczyn) લેવાનો હુકમ કર્યો.(Korczyn)કોરઝીનની ઉત્તરે રશિયન સૈન્ય સાથે ભેટો થયો. સાંજ સુધીમાં રશિયનો પાછા હટ્યા. આસપાસના ગામોમાં વાતો ફેલાવા લાગી કે પિલસુદ્સ્કીની લિજીઅને રશિયન લશ્કરના એક ભાગને હરાવ્યું. ઘણાએ એને આ યુદ્ધની વ્યૂહરચના પૂછતા હતા. ખરી રીતે તો રશિયન પાયદળ લશ્કરની થોડી ટૂકડીઓ સાથે જ એને લડવું પડેલું. રશિયનો પાસે મશીનગનો હતી એ સાચી વાત, જ્યારે પિલસુદ્સ્કી પાસે રાયફલોનું જોર ઠીક હતું એમ કહેવું જોઈએ. પહેલા મળેલા આ વિજયથી પીછેહઠ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે એના સૈનિકોનું ગૌરવ હણાયું નહિ.

રશિયન લશ્કરે વધારે બૅટરીઓ સાથે ફરીથી આક્રમણ શરૂ કર્યું. વિસ્લા ઓળંગી પાછા ફરવાની વ્યવસ્થિત તૈયારી પર આખી રાત નજર રાખી રહેતાં પિલસુદ્સ્કી તાવમાં સપડાયો. ઘણીએ ના મરજી છતાં ડૉક્ટરોના આગ્રહથી એને ક્રેકોવની હૉસ્પીટલમાં મોકલવામાં આવ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૮ મું

ઉલીનામાલ્ટા—લીમાનોવા માર્સીન્કોવીસ

રશિયન લશ્કર સાથેની પહેલી અથડામણમાં ઑસ્ટ્રિયનોની હાર થઇ હતી. ઑક્ટોબર (૧૯૧૪)માં જર્મનોની સહાયથી બીજું આક્રમણ શરૂ થતું હતું. હિન્ડનબર્ગ તથા લ્યુડેનડૉર્ફ એ વિગ્રહની દોરવણી કરતા હતા. માઇલોના વિસ્તાર પર વિખેરાએલાં જર્મન અને ઑસ્ટ્રિયન લશ્કરો આગળ વધ્યા વિના ઘણો વખત એક જગ્યાએ પડી રહ્યાં. ઑસ્ટ્રિયનો વિસ્લાના કિનારાથી રશિયનોને દૂર હઠાવી શક્યા નહિ અને ડેમ્બ્લીન (અથવા ઇવાનોગોરોડ)ના વિગ્રહમાં હારી ગયા. ઑસ્ટ્રિયન અને જર્મન સૈન્યની પીછેહઠ અનિવાર્ય હતી. આ યુદ્ધમાં પોલીશ લિજીઅનોએ બહાદુરીભર્યો ટકાવ કર્યો હતો. રશિયન પોલૅંડના આક્રમણમાં લિજીઅનોને સાથે રાખવામાં ઑસ્ટ્રિયનોની માન્યતા હતી કે એ વિભાગની પ્રજા ઑસ્ટ્રિયાની તરફેણમાં બળવો જગાવશે.

એ વિભાગમાં રશિયાની સરકાર સામે બળવો થયો નહિ અને ઑસ્ટ્રિયાના પરાજયથી સંજોગો બદલાતાં લિજીઅનના સૈનિકો ને અમલદારોનું પોલૅંડવિષેનું રાજકારણી દૃષ્ટિબિંદુ ઑસ્ટ્રિયન જનરલ સ્ટાફને આખા લશ્કરની એકતા સાચવવામાં પ્રતિકૂળ લાગ્યું. ઑસ્ટ્રિયન સૈન્યને ગેલીશિયા (ઑસ્ટ્રિયન પોલૅંડ) છોડી દેવું પડે તો હવે પછીનું યુદ્ધ પોલૅંડની સરહદની બહાર થાય એ દેખીતું હતું. સ્વદેશ છોડીને વીએના અથવા પ્રાગનું રક્ષણ કરવા લિજીઅનોને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખપી જવું પડે એ પિલસુદ્સ્કીને ગમ્યું નહિ. એના કરતાં તો પોલૅંડમાં જ રહી સ્વદેશનું રક્ષણ કરતાં મરતાં સુધી રશિયન સૈન્ય સાથે લડી લેવું પિલસુદ્સ્કીને યોગ્ય લાગ્યું. ઑસ્ટ્રિયન લશ્કર પાછું હઠીને કઇ જગાએ જતું હતું એ સમજાતું નહોતું અને પાછા ફરવાની ઉતાવળમાં રશિયન લશ્કર અને એમની વચ્ચેનું અંતર વધતું હતું.

પિલસુદ્સ્કીને સેનાની થતાં અને જોખમ ખેડતાં આવડતું હતું. રશિયન સૈન્ય કેટલું દૂર હતું એની ચોક્કસ માહિતી કોઇને નહોતી. પિલસુદ્સ્કીની ગણત્રી હતી કે ઑસ્ટ્રિયન અને રશિયન સૈન્ય વચ્ચે નાનાંસરખાં લશ્કરની ચાલબાજી માટે માર્ગ રહેતો હતો. એના પ્રિય સાથીદાર સોસન્કોવસ્કી સાથે મસલત કરી થોડું લશ્કર ઑસ્ટ્રિયન સૈન્ય સાથે રાખીને બાકીનાં માણસો પિલસુદ્સ્કીએ પોતાની સાથે લીધાં. કૂચ કરતી આ ટુકડીઓની પાંખ ઉપર પડદારૂપે રહેવા ઘોડેસવાર ચોકીદારો મોકલતા રહી એમના દિશાસૂચન અનુસાર રશિયન અને ઑસ્ટ્રિયન લશ્કર વચ્ચેની ગલીમાંથી ક્રેકોવ પહોંચવાનો એનો નિરધાર હતો. આખી યોજનાની સૈનિકોને જરા યે ખબર નહોતી. આ ચાલબાજીની રશિયન લશ્કરને ખબર પડે તો એકે માણસ જીવતો રહે એમ નહોતું. પિલસુદ્સ્કીએ લીધેલું પગલું રાજકારણી દૃષ્ટિએ જ મહત્ત્વનું હતું. લશ્કરી દૃષ્ટિએ તો ગાંડપણ જ કહેવાય એવું જોખમ એ લેતો હતો. એની પાસેનો ઑસ્ટ્રિયન જનરલ સ્ટાફનો માર્ગદર્શનનો લશ્કરી નકશો તદ્દન નકામો નીવડ્યો. ત્રીસથી ત્રીસ વર્ષ પહેલાંની માપણી મુજબના એ નકશામાં બતાવેલાં ગામો અને માર્ગમાં ઘણો ફેરફાર થયો હતો. ઉલીનામાલાના જંગલમાંથી માર્ગ કાઢી, ખેતરોની વચ્ચે થઇ એમણે ક્રેકોવનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જનરલ રિડ્ઝ સ્મિગ્લી (પોલૅંડનો હાલનો માર્શલ)
મહાયુદ્ધના વખતમાં માર્શલ પિલસુદ્સ્કી સાથે યુદ્ધચર્ચામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રસ્તો લીધો. બાજુનાં મોટાં લશ્કરોની હીલચાલથી અજાણ અને ઑસ્ટ્રિયન લશ્કરનો સહારો છોડી

'બબ્બેની હારમાં ચંદ્રના ઝાંખા પ્રકાશમાં, કાદવમાંથી સાવચેતી અને ચુપકીદીથી લિજીઅન આગળ વધતી હતી. એ દિશાન્તરાલમાં ભૂત જેવા અમે જતા હતા. કૂચ કરતી હરોળમાં આમરણાન્ત લડી લેવાનો સંકલ્પ હું જોતો હતો. વાતાવરણની ભયાનકતા દરેક સૈનિકને જણાઈ ગઈ હતી. ઓછી કલ્પનાશક્તિવાળા સૈનિકોએ પણ પોતાના મોં પર મૃત્યુ અને વિનાશની ધીમા ફૂંકની અસર જાણી લીધી હતી.

એ આખી કૂચમાં એમના નિયમનમાં રજમાત્ર સંકોચ નહોતો, શિસ્તમાં ખામી નહોતી કે સત્વભ્રષ્ટ થયા નહોતા. શાંતિથી અને ફરિયાદના ઉંકારા વિના હુકમનો અમલ થતો હતો. તાલીમવાળાં લશ્કરને થકવી નાખે એવી મજલમાંથી એક સૈનિક લિજીઅન છોડીને નાસી ગયો નથી. મજલનો મોટો ભાગ કઠણ રસ્તા પર નહોતો, પરંતુ ચાસેલાં ખેતરમાંથી ઘસડાવાનું હતું. સારામાં સારી ટુકડીને માટે પણ આ કાંઈ નાનીસરખી પરીક્ષા નહોતી.'

ક્રેકોવ પહોંચતાં સુધી રસ્તામાં રશિયન લશ્કરની કોસેક ટુકડીના થોડા માણસો કેદ પકડાયા હતા. રશિયન લશ્કરની ચોકીદારીની ખામી અને એ પ્રદેશનાં ગામડાંના રહેવાસીઓએ પિલસુદ્સ્કીને રસ્તો બતાવવામાં કરેલી મદદ તથા લિજીઅનની ફરજબરદારીથી આખું યે પ્રકરણ સલામતીથી પાર ઊતર્યું. રાજકારણી દૃષ્ટિએ ખેડેલા આ સાહસથી પિલસુદ્સ્કીનું સેનાની તરીકેનું માન વધ્યું.

'ઉલીના પ્રકરણ તરફ ગર્વ અને ઉત્સાહથી હું જોઉં છું. વિગ્રહમાં આવા અનુભવમાંથી ક્વચિતજ પસાર થવું પડયું છે. મને એટલો જ ઉત્સાહ હતો કે આ પહેલાં મારૂં લક્ષ્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાધવા એક જ ચાલ ઉપર બધો ય દાવ મેં કદી મૂક્યો નહોતો. જોખમ વહોરી લેવાની, જોખમમાં જ આનંદ લેવાની આ વાત નથી. યુદ્ધ અને યુદ્ધસંચાલનમાં જોખમ તો આવવાનું જ. મૃત્યુનું જોખમ સૈનિકને માટે નિર્માયું છે એ નહિ, પરંતુ બાજી હારી જવાનું, ધારેલું લક્ષ્ય મેળવવામાં નિષ્ફળ થવાનું જોખમ—એ જોખમ સેનાનીનું છે. મારી શક્તિ અને યુદ્ધ-સંચાલનના મારા જ્ઞાન ઉપર, મારી અંગત જવાબદારી ઉપર જે ધ્યેયને માટે મેં આ સાહસ કર્યું હતું એ માટે, મને સૌથી પ્રિય હતું તે—સ્વાધીન પોલૅંડના સૈનિકોની આ નાનીસરખી શરૂઆતને હોમી દેવા હું તૈયાર થયો હતો.'

આ અરસામાં જર્મન લશ્કરે લોજ(Lodz)તરફ આક્રમણ શરૂ કરવાથી રશિયન લશ્કર આગળ વધતું અટક્યું. દક્ષિણમાં ઑસ્ટ્રિયન લશ્કર ક્રેકોવ ટકાવી રહ્યું હતું. એ પછી લીમાનોવા નજીકના યુદ્ધમાં લિજીઅનોએ ઑસ્ટ્રો-જર્મન લશ્કરની પાંખરૂપે રહેવાનું હતું. રશિયા તથા મધ્યસ્થ સરકારનાં લશ્કરો એક બીજા સાથે મોટી અથડામણમાં આવ્યા વિના આગળ વધવાના પ્રયત્નો કરતાં હતાં. પરંતુ એ ચાલબાજીમાં છેવટે લીમાનોવા અને નોવીસૅાટ્સ આગળ રશિયનોનો પરાજય થયો.

૬ ઠ્ઠી નવેમ્બરે (૧૯૧૪) મારસીન્કોવીટ્સની નજીકના પ્રસંગમાં લિજીઅનનાં થોડાં માણસોએ હિંમતથી રશિયન લશ્કરનાં એક વિભાગને કેદ કર્યો. લીમાનોવા વિભાગના યુદ્ધ-સંચાલક ઑસ્ટ્રિયન જનરલ નેગીએ આ સમાચાર જાણી પિલ-સુદ્સ્કીનાં વખાણ કર્યાં. પિલસુદ્સ્કી તથા એની લિજીઅનો તરફ એને માન હતું. અત્યાર સુધી પિલસુદ્સ્કીની મદદમાં ટેલીફોન કે ઘોડેસવાર ટુકડીઓ તથા મશીનગનો નહોતાં તે મોકલવા એણે સૂચના આપી. જનરલ નેગીએ મોકલેલા અમલદારોએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લશ્કરી શાળાઓમાં યુદ્ધવિદ્યાનું શિક્ષણ લીધું હતું. એમની અને પિલસુદ્દસ્કીની લશ્કરની વ્યવસ્થાની ઢબ જુદી જ હતી. જરા યે આરામ આપ્યા વિના સૈનિકોને અને ઘોડાઓને ચોવીસે કલાક સજ્જને તૈયાર રાખી મૂકવા પિલસુદ્દસ્કીને પસંદ નહોતું. હલ્લો આવશે એવો ભય રાખ્યા કરવાથી સૈનિકોમાં બીક પેસી જાય છે એ પિલસુદ્દસ્કીને ગમતું નહિ. ચાલબાજીની દક્ષતામાં જ નહિ પણ લડતાં પહેલાં સૈનિકોને આરામ મળે છે કે નહિ એ પણ જોવાની અમલદારોની ફરજ છે એમ એ કહેતો. એના સહવાસમાં અઠવાડિયું રહ્યા પછી એ અમલદારો પિલસુદ્દસ્કીની જેમ આરામનું મહત્ત્વ શીખ્યા.

એ પ્રદેશનો જનસમૂહ પણ ભારે સહકાર આપતો હતો. જનતાને ભાન હતું કે સૈનિકો એમના હિતને માટે લડતા હતા, અને તેથી તેઓ સૈનિકોને બધી સગવડ આપતા હતા.

લીમાનોવા માર્સી-કોવીટ્સના પહાડી અને વિશાળ પ્રદેશમાં લિજીઅનોની ચાલબાજીથી રશિયન સૈન્ય આગળ વધતું અટક્યું હતું. થોડું પાછા હઠી નોવીસૅાટ્સમાં એકત્ર થઇને રશિયન લશ્કર આગળ વધવાની તૈયારી કરતું હતું. એ હીલચાલ દૂરથી જોઇ શકાતી હતી. પિલસુદ્દસ્કીનું અનુમાન હતું કે રશિયન લશ્કર એ પ્રદેશ છોડી જવાની તૈયારી કરે છે. એ અનુમાન ઉપર આગળ વધવામાં પિલસુદ્દસ્કીની ટુકડીને મોટા રશિયન લશ્કરે ત્રણે બાજુએથી ઘેરી લીધી. મશીનગનો સામે આખી ટુકડીની એક જ કબર થાય એવા અણીના વખતે વ્યવસ્થિત રીતે પાછા ફરવામાં થોડી મદદ મળી ગઈ. માર્સી-કોવીટ્સ આગળથી પાછા હઠી, પિલસુદ્દસ્કીએ એના લશ્કરને લીમાનોવા-માર્સી-કોવીટ્સના રસ્તા પર પાથરી દીધું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ પછી ૮ થી ૧૧મી ડિસેમ્બર (૧૯૧૪) સુધી ઑસ્ટ્રિયનોની જમણી પાંખ પર રહી, લીમાનોવાના યુદ્ધમાં લિજીઅનોએ જે શૌર્ય બતાવ્યું એની ઑસ્ટ્રિયન અમલદારોએ પ્રશંસા કરી છે. આ યુદ્ધમાં રશિયનોને ડુનાજેક નદીને બીજે પાર જતા રહેવું પડયું હતું.

૧૯૧૫માં મધ્યસ્થ સરકારના લશ્કરો સાથે ઘણાં યુદ્ધોમાં લિજીઅનોએ ભાગ લીધો. ૧૯૧૫ની ૪ થી ઑગસ્ટે રશિયનોને વૉરસૉ છોડવું પડ્યું. જર્મન સેનાની ફૉન એસેલરે ૨૮મી ઑગસ્ટે વિસ્લાના કિનારા પરનો મોડલીન કિલ્લો (અથવા નોવો જ્યૉર્જીએવસ્ક)—રશિયાની એ સરહદ પરનો છેલ્લા થાણા જેવો ગણાતો કિલ્લો—લીધો. એ પ્રમાણે અત્યારના સ્વતંત્ર પોલૅંડનો બધો યે પ્રદેશ ધીમે ધીમે મધ્યસ્થ સરકારના હાથમાં આવી ગયો હતો.

યુદ્ધની શરૂઆતથી ૧૯૧૫ની શરૂઆતમાં એન.કે.એન.ની ભરતી માટેની પ્રવૃત્તિને એણે સાથ આપ્યો હતો. ૧૯૧૫ના જૂન પછી પરિસ્થિતિ બદલાતી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૯મું

મહાયુદ્ધમાં રશિયાનો પરાજય

લિજીઅનોને સંદેશો—મધ્યસ્થ સરકારનો કેદી

રશિયનો પાછા હઠતા હતા. ૨૮મી ઑગસ્ટે રશિયનોએ વૉરસા છોડયું અને સપ્ટેંબરની આખરે તો રશિયન પોલૅંડનો બધો ભાગ મધ્યસ્થ સરકારના હાથમાં આવ્યો. હજી સુધી મધ્યસ્થ સરકાર કશી બાંહેધરી આપતી નહોતી. ઐતિહાસિક પોલૅંડનો સર્વનાશ કરવામાં અને સ્વાધીનતાના પ્રયત્નો કચડી નાખવામાં રશિયાએ મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. રશિયા સામે વિગ્રહમાં જોડાવા પિલ્સુદ્સ્કીની નેમ ઑસ્ટ્રિયા તથા જર્મનીને સહાય કરવાની માત્ર નહોતી. પોલૅંડની સ્વાધીનતાનો પ્રશ્ન જ મુખ્ય હતો.

૧૯૧૬ની ૨૫મી જુલાઇએ પિલસુદ્સ્કીએ એનું તથા મધ્યસ્થ સરકારનું પોલૅંડ વિષેનું દષ્ટિબિંદુ એક ન હોવાને કારણે રાજીનામું આપ્યું. ઑસ્ટ્રિયન અમલદારો રાજીનામું સ્વીકારતા નહોતા, પરંતુ જર્મન અમલદારોને વિરોધી તત્ત્વ ખૂંચતું હતું એટલે ૩જી સપ્ટેંબરે એનું રાજીનામું સ્વીકારવામાં આવ્યું.

એન.કે.એન.ના તંત્રવાહકો મધ્યસ્થ સરકારનું હિત જોતા હતા, આથી પિલસુદ્સ્કીએ પોતાનો સાથ આપવો બંધ કર્યો, અને એન.કે.એન.ની અસરથી મુક્ત સ્વતંત્ર પોલીશ લિજીઅનની ભરતી માટે બીજી સંસ્થા—પોલીશ મિલીટરી ઑરગૅનિઝેશન (P.O.W. ટૂંકું નામ) શરૂ કરવાની મિત્રોને સૂચના આપી. એ માટે જોઈતાં નાણાં ભેગાં કરવા માટે લિજીઅનના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમલદારોએ નામનો જ પગાર લેવાનું ઠરાવ્યું.

લિજીઅનના સૈનિકોને પોલૅંડની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનું ભાન કરાવવા અને એ સૈનિકો માતૃભૂમિની સ્વાધીનતા માટે લડતા હતા એ લક્ષ્ય ભુલાય નહિ એ માટે પિલસુદ્સ્કી અવારનવાર પ્રોત્સાહનના સંદેશા મોકલતો હતો. ૧૯૧૬ની ૬ઠ્ઠી ઑગસ્ટે ક્રેલ્સેની ઐતિહાસિક કૂચની બીજી સંવત્સરીને દિવસે એણે નીચેનો સંદેશો મોકલ્યો હતો:

૬ઠ્ઠી ઑગસ્ટ ૧૯૧૬

સૈનિકો,

૬ઠ્ઠી ઑગસ્ટ ૧૯૧૪ને આજે બે વર્ષ થાય છે. પોલૅંડની ભૂમિ ઉપર એના જ પુત્રોએ સ્વદેશ માટે લડવાને ઝંડો ફરકાવ્યો એ દિવસ આપણાં હૈયાંમાં ચિરસ્મરણીય છે. મોખરે રહી તમારી સાથે યુદ્ધમાં ઊતરતી વખતે આપણા માર્ગમાં રહેલી મોટી મુશ્કેલીઓ મારી જાણમાં હતી. ક્રેકોવવાસીઓને તમારી શક્તિમાં શ્રદ્ધા નહોતી; અને ક્રેકોવની દીવાલોમાંથી તમને લઇને કૉંગ્રેસકિંગ્ડમનાં શહેરો અને ગામડાંમાં દાખલ થયો ત્યારે આપણા પૂર્વજોની કબરમાંથી સ્વદેશ વિનાના સૈનિકનું રૂહ મારી આંખો સામે આવીને ઊભું રહેતું. ઇતિહાસમાં આપણી સ્મૃતિ આવી જ રહેશે, અથવા તો આપણી પાછળ:

"સ્ત્રીઓનાં આક્રંદો,
અને રાત્રે વૃદ્ધો તણી જીવનની લાંબી કથની,"

એ જ મૂકી જઈશું એ તો ભવિષ્ય જાણે. પરંતુ આજે આપણે યુદ્ધમાં જઈએ છીએ એ વખતે સ્વાભિમાનથી રક્ષણ કરવા જેવું અમૂલ્ય ધન આપણે મેળવ્યું છે. બધા યે સૈનિકોએ અસમાન વિધિ સામે લડીને, ખૂન વહાવીને યુદ્ધમાં ઊતર્યા એ વખતે નહોતું એવું પોલીશ સૈનિકનું ગૌરવ પોતાનું કર્યું છે. એનાં શૌર્ય અને શિસ્ત પર કોઇને યે શંકા રહી નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તમારી સરદારી મારી પાસે છે ત્યાં સુધી તો પોલૅંડના પ્રથમ સૈનિકનું ગરવું પદ, છેવટ સુધી અને બધું હોમી દેવું પડે ત્યાં સુધી સાચવીને, ભવિષ્યની પ્રજાને અણીશુદ્ધ માપવાનું છે. અને સૈનિકો, તમારી પાસેથી પણ પૂરા શૌર્યથી આ હું માગું છું. યુદ્ધભૂમિ પર ગોળીઓના વરસાદ નીચે કે પ્રજાની સાથેના સહવાસમાં સેનાનીઓ અને સૈનિકોએ એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે એમના સૈનિકના પોષાકને કલંક રૂપ ન થાય, અને જે ધ્વજ નીચે એકતા મેળવી છે તેનું ગૌરવ પણ હણાય નહિ. આ ધ્યેય માટે બે પ્રકારના—લોહી રેડીને અથવા એ વિનાના—ભોગ આપવાના છે. બે વર્ષો વીત્યાં છે. આપણા દેશનું ભાવિ હજી યે ત્રાજવામાં છે. તમારી અને મારી ઈચ્છા જાહેર કરવાની તક લઇ મને કહેવા દો કે આવતે વર્ષે સ્વાધીન પોલૅંડના સ્વતંત્ર સૈનિકોને મારો આદેશ કહેવાનો પ્રસંગ આવે.

જોસેફ પિલસુદ્સ્કી

રશિયન પોલૅંડનો મોટો ભાગ જર્મનોના હાથમાં હતો. અને ફૉન બેસેલર વૉરસૉમાં ગવર્નર જનરલ નીમાયો હતો. મધ્યસ્થ સરકારની ઇચ્છા તો એમને માટે લડવાને પોલૅંડમાંથી લશ્કરની ભરતી કરવાની હતી. રશિયન પોલૅંડની કેવી રીતે વહેંચણી કરી લેવી એનો નિર્ણય જર્મની અને ઑસ્ટ્રિયા તાત્કાલિક કરી શકે એમ નહોતું. જર્મન ગવર્નરજનરલ બેસેલરે જોયું કે ભરતી માટે પોલૅંડવાસીઓને ખેંચવા માટે એમને સંતોષવા પૂરતી યે જાહેરાત થવી જરૂરની હતી. ૧૯૧૬ની ૫મી નવેંબરે મધ્યસ્થ સરકારે પોલૅંડની સ્વાધીનતાની જાહેરાત કરી. મિત્ર રાજ્યોને હંફાવવાની તૈયારી થતી હતી અને એ સંજોગોને લીધે વિભક્ત પોલૅંડના બે રાજ્યોને પોલૅંડની સ્વાધીનતાનો સિદ્ધાંત કબૂલ કરવો પડ્યો. પાંચ મહિના પછી ૧૯૧૭ની ૨૯મી માર્ચે એજ સિદ્ધાંતની જાહેરાત કેરેન્સ્કીની સરકારે પણ કરી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૯૧૬ના નવેંબર ૯મીની જાહેરાતમાં પોલૅંડવાસીઓને લશ્કરની ભરતી માટે આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું. એ જાહેરાતમાં જણાવાયું હતું કે થોડા વખત માટે બધી કારોબારી સત્તા તો મધ્યસ્થ સરકારના હાથમાં જ રહેવાની હતી. એનો પ્રજાએ યોગ્ય જવાબ આપ્યો. પોલૅંડવાસીઓને લશ્કરમાં જોડાવાનું કહેવાનો અધિકાર પોલૅંડની સ્થાપિત સરકારનો હોય —બીજાઓનો નહિ. એટલે એમાંથી રસ્તો કાઢવા તાત્કાલિક કામ માટે કાઉન્સીલ ઑફ સ્ટેટ નક્કી કરવામાં આવી. પિલસુદ્સ્કીને લશ્કરી ખાતું સોંપવામાં આવ્યું. લશ્કરની ભરતી અને અમલદારી વહીવટ સંબંધે ફ્રૉન એસેલર પોલૅંડવાસીઓને સંતોષી શકે એમ નહોતું. વળી પોલૅંડની સ્વાધીનતાની રશિયાએ કરેલી જાહેરાતથી વિરોધ વધતો હતો. ઘણી ચર્ચાને અંતે ફ્રૉન એસેલર અને કાઉન્સીલે લિજીઅનના સૈનિકો તથા અમલદારોએ લેવાનું વફાદારીનું સોગંદનામું ઘડી કાઢ્યું. એમાં જર્મની તથા ઑસ્ટ્રિયાના શહેનશાહને વફાદાર રહેવાના સોગંદ લેવાના હતા. આના વિરોધમાં પિલસુદ્સ્કી તથા એના સાથીઓએ ૨ જી જુલાઇએ (૧૯૧૭) રાજીનામું આપ્યું. લિજીઅનના સૈનિકોના ઘણા મોટા ભાગે સોગંદ લેવાની ના પાડી. એમનાં હથીઆરો લઈ લેવાયાં અને બધાને કેદીઓની છાવણીમાં રાખવામાં આવ્યા. પિલસુદ્સ્કી તથા સોસન્કોવસ્કીને ૧૯૧૭ની ૨૨મી જુલાઇએ કેદ પકડી જર્મની લઈ નજરકેદ રાખવામાં આવ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧૦ મું

માગડેબર્ગ-બર્લિન-વૉરસૉ

પિલસુદ્સ્કી તથા સોસન્કોવસ્કીને સ્પાન્ડુ આગળ છૂટા પાડવામાં આવ્યા. જુદા જુદા કિલ્લાઓમાં રાખીને છેવટે બર્લિનની નજીક માગડેબર્ગના કિલ્લામાં લશ્કરી અમલદારોને નજરકેદ રાખવાના બંગલામાં પિલસુદ્સ્કીને રાખ્યો હતો. ઉચ્ચ દરજ્જાના રાજદ્વારી કેદીને યોગ્ય વર્તાવ એની સાથે રાખવામાં આવ્યો. એની તબિયત નરમ થતાં પહેરેગીર સાથે સારવાર માટે જવાની પણ એને છૂટ આપવામાં આવી.

બહારની દુનિયા સાથેનો એનો વહેવાર બંધ થયો હતો. એકાન્તના લાંબા દિવસોમાં લિજીઅનો ઊભી કરવામાં સાથ આપનારા એના મિત્રો અને સાથીઓ એને યાદ આવતા. સુખદુ:ખનાં એ સ્મરણોને ભૂલી જવા સેનાની તરીકેના પોતાના વર્તનનું અવલોકન કરવા માંડયું. લખવા માટે પૂરતાં સાધનો મળે એવું નહોતું, એટલે કામ ચલાવ્યા વિના એને અટકમાં રાખ્યો હતો, તે સંબંધમાં પત્રવ્યવહાર કરવાના બહાના હેઠળ લખવાનાં સાધનો માગી લીધાં. એને જર્મન બરાબર આવડતું નહોતું એટલે અરજી તૈયાર કરવામાં કાગળો નકામા જાય માટે વધારે કાગળો એણે માગ્યા હતા.

મહાવિગ્રહ પહેલાં જગતનાં યુદ્ધોના અભ્યાસ પાછળ ગાળેલાં દસ વર્ષો એને યાદ આવ્યાં. એ વિષે એક જગાએ પિલસુદ્સ્કીએ લખ્યું છે:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દસ વર્ષ સુધી પ્રજાજીવનમાં નેતા રૂપે મેં કૌમાર ભૂમિમાં ચાસ નાખ્યા હતા. ક્લોઝેવીટ્સે (Clausewits) કહ્યું છે તેમ સંદેહ અને અચોકસતાનાં તત્ત્વો અને નિરાકરણ કદી આવે જ નહિ એવાં પાર વિનાનાં અને એકબીજાથી વિરોધી મંતવ્યોમાંથી માર્ગ કાઢવા એલેક્ઝાન્ડરે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથી તોડવાને વાપરેલી તરવારની જેમ—નિર્ણયની તરવાર—આદેશની તરવાર વાપરી નિરાકરણ કરવાનું હોય છે.

પિલસુદ્સ્કીએ જોયું હતું કે હુકમનું પાલન કરનાર સૈનિકોની જવાબદારી ઉપરાંત, પરાજય વખતે નેતૃત્વની નિષ્ફળતાથી બીજાઓનો ભોગ અપાયો હોય એ વખતે સેનાનીએ જ નિર્ભર્ત્સનાનો ડંખ સહેવાનો હોય છે.

વિગ્રહનો પહેલો અનુભવ જે લડાઇથી થયો તે ઉલીના માલા, મારસીન્કોવીટ્સ અને બીજી લડાઇઓનું લશ્કરી દૃષ્ટિએ વર્ણન કરવા એણે નિર્ધાર્યું. થોડા વખત પછી જનરલ સોસન્કોવસ્કીને પિલસુદ્સ્કી સાથે રાખવામાં આવ્યો. એના આવ્યા પછી પિલસુદ્સ્કીને રાહત મળી. લખવાનું બંધ થયું. કલાકો સુધી શેતરંજ રમવામાં કે યુદ્ધની ચર્ચામાં એમનો વખત જતો. મહાયુદ્ધનું સ્વરૂપ બદલાતું હતું. મધ્યસ્થ સરકારનાં સૈન્યો ટકી શકતાં નહોતાં. ચોકી અને અટકાયત (blockade)ને લીધે એમને યુદ્ધની સામગ્રી અને કાચો માલ મળવો મુશ્કેલ થતાં હતાં. આ બંને કેદીઓ તરફનું જર્મન સરકારનું વલણ ઓછું સખત થવા માંડયું હતું. અમલદારોની સાથે શહેરમાં ફરવા જવાની એમને છૂટ આપવામાં આવી.

એમને મળતાં છાપાંઓમાં પહેલાં તો જર્મનીના વિજયના સમાચારો આવતા હતા; ધીમેધીમે એ સમાચારો અચોક્કસ થતા હતા. સપ્ટેંબરમાં એક દિવસ ચિત્ર, શિલ્પ અને લલિત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કળાનો શોખીન કાઉન્ટ હેરી કેસ્લર એમને મળવા આવ્યો. મળવાનો કંઈ પ્રસંગ હતો નહિ, પણ સામાજિક વિવેક બતાવવા મીઠાઇ વગેરે લઇને આવ્યો હતો. એ વખતે કેસ્લર જર્મન સરકારના વિદેશખાતામાં હતો. અર્ધસત્તાવાર કામગીરી પર એ આવ્યો હતો. પોલૅંડને કારોબારી જવાબદારી આપવામાં આવે તો જર્મની સાથે પિલસુદ્સ્કી કેવો વહેવાર રાખવા ઇચ્છતો હતો એ એને જાણવું હતું. પિલસુદ્સ્કી કેદી હતો. કેદી હોય ત્યાંસુધી કશી કબૂલાત આપવા તે બંધાતો નહોતો. એનો ઉદ્દેશ તો પહેલેથી એક જ હતો. પડોશનાં રાજ્યોના આશ્રય વિનાનું સ્વાધીન પોલૅંડ.

જર્મન છાપાંઓમાં યુદ્ધના સમાચાર ઓછા થતા હતા. મધ્યસ્થ સરકારનો પરાજય થતો હોય એમ લાગતું હતું. એવામાં એક સવારે એમનો ચોકીદાર 'ડાઈ વોક' (Die Woche) લઇને દોડતો આવ્યો. એના પહેલા જ પાના પર પિલસુદ્સ્કીનું ચિત્ર આપ્યું હતું અને એની નીચે—'જનરલ પિલસુદ્સ્કી, પોલૅંડના લશ્કરનો નવો સેનાની' એટલા શબ્દો હતા. વૉરસૉમાં નવી સ્થપાએલી સરકારે એને માટે યુદ્ધમંત્રીની જગા રાખી મૂકી હતી.

૧૯૧૮ના નવેમ્બરની શરૂઆતમાં કેસ્લર અને ફૅાન ગલ્પન, પિલસુદ્સ્કી તથા સોસન્કોવસ્કીના બીનશરતી છૂટકારાનો હુકમ લઇ આવ્યા હતા. જર્મનીમાં ક્રાન્તિ શરૂ થતી હતી. માગડેબર્ગથી ટ્રેનવહેવાર બંધ હતો. એ બધા મોટરમાં જ બર્લિન પહોંચ્યા. વૉરસૉ સાથેનો ટ્રેનવહેવાર પણ બંધ હતો. પિલસુદ્સ્કી તથા સોસન્કોવસ્કીને હૉટેલ કૉન્ટીનેન્ટલમાં ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. જર્મન પરદેશખાતાનો કાઉન્ટ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લર્ચનફીલ્ડ પિલસુદ્સ્કીને મળવા માગતો હતો. પિલસુદ્સ્કી પાસે જર્મની સાથેના સહકારની એને કબૂલાત લેવી હતી.

બીજે દિવસે કેસ્લરે એને જમવા નોતર્યો હતો. સૈનિકના પોશાકમાં તરવાર વિના પિલસુદ્સ્કી બહાર કેમ નીકળે? બર્લિનની દુકાનો બંધ હતી. કેસ્લરે પોતાની તરવાર એને આપી. ઇમ્પીરીઅલ જર્મનીની પિલસુદ્સ્કીને એ ભેટ હતી! ૯મીએ સવારે અન્ટર ડન લીન્ડન અને પેરીઝર પ્લાટ્ઝ પહોંચતાં છાપાં વેચનારા બૂમો પાડતા હતા—'કૈસરનો ગાદીત્યાગ–ગાદીત્યાગ.'

ખાણા ઉપર વાતો કરવાના જર્મન અધિકારીઓએ બહુ પ્રયત્ન કર્યા. પ્રિન્સ હેટ્ઝફેલ્ટને એ વખત ટેલીફોન પર જવું પડ્યું. વીલ્હેલ્મસ્ટ્રાસમાંથી ખબર હતા કે બર્લિનમાં ક્રાન્તિ શરૂ થઇ ચૂકી હતી. એમને વૉરસૉ જવા માટે ખાસ ટ્રેન તૈયાર કરવામાં આવી. બીજે દિવસે સવારે ત્યાં પહોંચતાં એને લેવાને હજારો માણસો આવ્યાં હતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧૧ મું

રાષ્ટ્રનો પ્રથમ નાગરિક

પિલસુદ્સ્કી બર્લિનથી પાછો આવ્યો ત્યારે દેશનો મોટો ભાગ જેના તરફ એક વખતે શંકાશીલ મનોવૃત્તિથી જોતો હતો એવા ઝહાલ પક્ષનો નેતા એ નહોતો, પરંતુ યુરોપનાં ત્રણ સામ્રાજ્યોનાં પતન પછીની અરાજકતામાંથી નવી દુનિયામાં પોલૅંડનું ભાવિ જેને સ્વાભાવિક રીતે જ સોંપવાનું હતું એવો એક રાષ્ટ્રીય અગ્રણી હતો. દેશમાં આંતરવિગ્રહ ક્યારે જાગે એ કહેવું મુસ્કેલ હતું. સરહદના પ્રાંતોમાં માંહોમાંહે લડાઇ શરૂ થઈ હતી. કાઉન્સીલ ઑફ રીજન્સી આ વસ્તુસ્થિતિને પહોંચી વળે એમ નહોતું. એ કાઉન્સીલે બધી કારોબારી સત્તા (૧૪-૧૧-૧૯૧૮) પિલસુદ્સ્કીને સોંપી એને (Chief of State) 'રાષ્ટ્રના પ્રથમ નાગરિક'ના પદે નિયુક્ત કર્યો. ૧૭૯૪માં દેશને યોગ્ય માર્ગે દોરવવા કોશિયુસ્કોને બધી સત્તા આપી હતી તેમ પ્રજાએ એનામાં વિશ્વાસ રાખીને સ્વાધીનતાનો એક માત્ર રક્ષક એને ઠરાવ્યો.

પિલસુદ્સ્કીને સત્તા આપવામાં આવી ન હોત તો પોલૅંડની સ્વાધીનતા અને પોલૅંડનું અસ્તિત્વ હોત કે કેમ એ શંકાભરેલું છે. એ વખતે પોલૅંડને નિર્ણીત સરહદ હતી નહિ, રાજ્યસત્તા હતી નહિ. રાજ્યનું નાણાખાતું નહોતું, લશ્કર નહોતું. પૂર્વ યુરોપની યુદ્ધભૂમિ પોલૅંડ હતું. આક્રમણ કરનારાં લશ્કરો ઘણી વખત પોલૅંડમાંથી પસાર થયાં હતાં. ગામડાં અને શહેરો, પૂલો, રેલ્વે, શાળાઓ, કારખાનાંઓ, જાહેર કામકાજ માટેનાં મકાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

—બધું યે નવેસરથી ઊભું કરવાનું હતું. દેશભરનાં ખેતરો પડતર જમીન જેવાં થઈ ગયાં હતાં. અનાજ નહોતું, હજારો માણસો નિરાધાર હતાં. પહેલાંના વિભક્ત પોલૅંડમાં જુદાજુદા કાયદા હતા. દેશનું ચલણ (currency) એક નહોતું અને એની યે કીમત ઘટી ગઇ હતી.

શરૂઆતના એ દિવસોમાં વેપારી મહાજનો, ખેડૂતો અને કારખાનાના માલિકોના મંડળો પોતાની મુશ્કેલીઓ લઇને એની સલાહ લેવા આવતા. એ બધાને શાંતિથી સાંભળી સંતોષ આપીને રવાના કરતો. એક દિવસ વૉરસૉના નગરશેઠ પાસે કામદાર મંડળોની અરજી આવી. એમાં ચાલીસેક માગણીઓ કરી હતી, અને માગણીઓ સ્વીકારવામાં ન આવે તો હડતાળ પાડવાની ધમકી હતી. પગારમાં એમણે સો ટકા જેટલો વધારો માગ્યો હતો. નગરશેઠ પિલસુદ્સ્કીની સલાહ લેવા ગયો અને લશ્કરની મદદ માગી. પિલસુદ્સ્કી લશ્કરની મદદ આપવા કબૂલ થયો નહિ. ખાધાખોરાકીના ભાવો વધી ગયા હતા અને કામદારોના પગારમાં વધારો થવાની જરૂર હતી એ સાચી વાત, પરંતુ હજી તો દેશ પગભર થયો નહોતો ત્યાં હડતાળની ધમકી આપી બધો વહેવાર અટકાવી દેવો એ કંઈ વાજબી કહેવાય નહિ એમ એને લાગ્યું. હડતાળીઆઓની સામે શહેરીઓનું સ્વયંસેવકદળ ઊભું કરવાની એણે સૂચના આપી અને સાથેસાથ એક તપાસસમિતિ નીમી કામદારોને યોગ્ય વધારો અપાવ્યો.

પોલૅંડને વહેંચી લેનારાં ત્રણે મોટાં રાજ્યોમાં ક્રાન્તિ થઇ ચૂકી હતી. દેશમાં અંધાધુંધી પ્રવેશતી અટકાવવા મજબૂત હાથે કામ લેવાની જરૂર હતી. એ માટે પિલસુદ્સ્કીએ પહેલાં તો લિજીઅનના સૈનિકો અને અમલદારોને ભેગા કરી લશ્કર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકઠું કર્યું. વાતોમાં વખત ગુમાવવાનો અવસર નહોતો. દેશને માટે કાયદા ઘડવાના હતા. પ્રજાના આરોગ્યની તપાસ રાખવા જાહેર સુખાકારીનું ખાતું શરૂ કરવું ઘણું જરૂરનું હતું. જમીનના કાયદામાં સુધારા કરવાના હતા. પરંતુ એ બધું એકીસાથે થવું મુશ્કેલ હતું.

૧૯૧૮ની ૧૭મી નવેંબરે પિલસુદ્સ્કીએ વિભક્ત પોલૅંડના ત્રણે વિભાગના પ્રતિનિધિઓ સાથેનું સમાજવાદી પક્ષની બહુમતીવાળું પ્રધાનમંડળ નીમ્યું, અને એ પ્રધાનમંડળને સૌથી પહેલું સ્વતંત્ર પોલૅંડનો કારોબાર ચલાવવા માટે પાર્લામેન્ટની ચૂંટણી કરવાના કાયદા ઘડવાનું કામ સોંપ્યું. નૂતન પોલૅંડની પાર્લામેન્ટમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલવા માટે સ્ત્રીપુરુષ બંનેને જાતીય ભેદ વિના સરખા હક્ક મળ્યા.

પોલૅંડના હિતનું રક્ષણ કરવા ૧૯૧૪–૧૮ના મહાયુદ્ધના છેવટના ભાગમાં રોમન ડમોવસ્કી અને પેડેરેવસ્કીએ 'નૅશનલ કમિટી' પેરિસમાં સ્થાપી હતી. વરસેલ્સના કરારોની પરિષદમાં(જાન્યુ.૧૯૧૯) મિત્ર રાજ્યો આ નૅશનલ કમિટીને પોલૅંડના પ્રતિનિધિ તરીકે મંજૂર રાખતા હતા. પિલસુદ્સ્કીને તેઓ ઓળખતા નહોતા અને વૉરસૉમાં સ્થપાએલી સમાજવાદી સરકારને કબૂલ કરવા તૈયાર નહોતા. નૅશનલ કમિટી સ્થાપનાર પક્ષના સભ્યોએ લશ્કરને હાથમાં લઈ પિલસુદ્સ્કી પાસેથી સત્તા લઈ લેવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો. આ પછી બે પક્ષ વચ્ચે સમાધાની કરવા પેડેરેવસ્કીને વડો પ્રધાન નીમવામાં આવ્યો.

૧૯૧૯ની ૧૦મી ફેબ્રુઆરીએ પાર્લામેંટની પહેલી સભા મળી. ૨૦મી ફેબ્રુઆરીએ પિલસુદ્સ્કીએ એને 'ચીફ ઑફ સ્ટેટ' તરીકે આપવામાં આવેલી બધી સત્તા પાર્લામેંટને પાછી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સોંપી પરંતુ પ્રજાસત્તાકનો નવો પ્રમુખ ચૂંટાય ત્યાંસુધી એ સાચવવાનો એને આગ્રહ કરવામાં આવ્યો. પણ નવું બંધારણ ઘડાઇને પ્રમુખની ચૂંટણી થાય એ પહેલાં રશિયા સાથે વિગ્રહ થયો અને નવા પ્રમુખની ચૂંટણી ૧૯૨૨માં થઈ ત્યાં સુધી બધી સત્તા પિલસુદ્સ્કીના હાથમાં રહી.

દેખીતી રીતે પિલસુદ્સ્કીનું જીવનકાર્ય પૂરૂં થયું હોય એવું લાગતું હતું. બાળપણનું એનું સ્વપ્ન સાચું પડ્યું. પોલૅંડ સ્વાધીન થયું હતું. પરંતુ ત્રણે સરહદનાં મોટાં રાજ્યો સામે પોલૅંડ એકલું ટકી શકે એમ નહોતું. પોલૅંડ, લૅટીવિયા, ઇસ્ટોનિયા, લીથુઆનિયા, યુક્રેન એ બધાં રાષ્ટ્રો એક થઇ લોકશાસનવાળા સમવાય તંત્રમાં જોડાય એવી એની આકાંક્ષા હતી. રશિયામાંથી નાસી છૂટતો અને બોલ્શેવીકો સાથે લડી રહેલો વિનીત પક્ષ (whites) બોલ્શેવીકોને હરાવી સત્તા ઉપર આવશે એવી શ્રદ્ધા મિત્ર રાજ્યોને હતી, એટલે પિલસુદ્સ્કીની આ યોજનાને મિત્રરાજ્યોએ વજન આપ્યું નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧૨ મું

વૉરસૉનો વિગ્રહ—વિસ્લાને તીરે બોલ્શવિકોનો પરાજય-રીગાના કરાર

સરહદ પરના સમૃદ્ધ પ્રદેશમાં ભાગ પડાવવા બાજુનાં રાજ્યો તૈયારી કરતાં હતાં, અને કેટલીક જગાએ તો એ રાજ્યોનાં લશ્કર પોલૅંડની સરહદમાં દાખલ થઈ ચૂક્યાં હતાં. પેડેરેવસ્કી અને નૅશનલ કમિટી પેરિસમાં રહી પોલૅંડની સરહદ નક્કી કરે એ કરતાં પોલૅંડના પ્રથમ ભાગલા પડ્યા એ વખતનો બધો પ્રદેશ કબજે કરી લેવાનો પિલસુદ્સ્કીએ વિચાર કર્યો, કે જેથી પોતાને અનુકૂળ સરહદ મિત્ર રાજ્યો પાસે નક્કી કરાવી શકાય.

પોલૅંડવાસીઓનું ફ્રાન્સમાં ઊભું કરેલું લશ્કર આવી પહોંચતાં એપ્રિલ ૧૯૧૯માં પિલસુદ્સ્કીએ પૂર્વ તરફ લશ્કર મોકલ્યું. આક્રમણ કરતું એ લશ્કર વચ્ચેના પ્રદેશો જીતી લેતું છેક ખીવ સુધી પહોંચ્યું. એની સામે ૧૯૨૦ના જુન મહિનામાં રશિયન લશ્કરે વ્યવસ્થિત આક્રમણ શરૂ કર્યું. જનરલ રીડઝ સ્મીગ્લીને ખીવ છોડવું પડ્યું અને એ પીછેહઠમાં ભારે ખુવારી થઇ. સ્વાધીનતાના શરૂઆતના વર્ષોમાં આક્રમણકારી રાજનીતિ વિનાશનું કારણ થઇ પડે એવું હતું. લશ્કરનું અને દેશનું સત્ત્વ ભ્રષ્ટ થયું હતું. બધે ભયની લાગણીથી ગભરાટ વધતો હતો. રશિયન લશ્કરની સરદારી ટુખાચેવસ્કીના હાથમાં હતી. પહેલાં એ સેંટપિટર્સબર્ગમાં શાહી લશ્કરમાં અમલદાર હતો. પરંતુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૯૧૭ના માર્ચમાં એણે ટ્રૉટ્સ્કીને પોતાની સેવા આપી. યુરોપ-ભરમાં એકી સાથે બોલ્શેવીઝમનો ફેલાવો કરવાના ઉત્સાહમાં આગળ વધતાં લશ્કરને માટે ખોરાકીની નિયમિત ગોઠવણ તથા સંદેશાના વહેવાર તરફ એણે જોઇતું લક્ષ આપ્યું નહિ.

પોલૅન્ડવાસીઓએ ફરી પાછી સ્વાધીનતા ભયમાં આવેલી જોઇ. જુલાઇમાં રાષ્ટ્ર સંરક્ષણ સમિતિ સ્થાપવામાં આવી. નાણાંખાતાનો પ્રધાન મિત્રરાજ્યોની મદદ લેવા ગયો. ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ પોલૅંડ માટે લડવાનાં સાધનો આપવા તૈયાર હતાં, પણ એમનો પ્રજામત વિરોધમાં હતો. એ બંને દેશોએ સલાહ-કારો મોકલવા નક્કી કર્યું એમાં લૉર્ડ ડી' એબરનોન અને જનરલ વેગાન્ડ મુખ્ય હતા.

ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને ઇટલીએ શસ્ત્રસામગ્રી મોકલી હતી. આ સલાહકારોએ લશ્કરને technical બાજુએ મજબૂત કરવામાં ઘણી મદદ કરી, તેમજ અકળાએલાં લશ્કરને વ્યવસ્થિત કરવામાં ધ્યાન આપ્યું. રશિયન લશ્કર વૉરસૉથી થોડે દૂર આવી પહોંચ્યું હતું. તુખાચેવસ્કીએ બધું લશ્કર વૉરસૉના ઘેરા માટે ભેગું કરવાને બદલે લશ્કરના ત્રણ વિભાગ પાડયા હતા. વૉરસૉને ડાનઝીગથી છૂટું પાડવાના ઇરાદાથી થોડું લશ્કર ટોરુન મોકલ્યું, બીજો ભાગ દક્ષિણમાં લૅમ્બુર્ગ તરફ મોકલ્યો; અને ત્રીજા ભાગને વિસ્લા ઓળંગી દક્ષિણ બાજુએથી વૉરસૉ પર હલ્લો કરવા માટે રાખ્યું. એ યોજનામાં વૉરસૉનો મોટો ભાગ ખુલ્લો રહેતો હતો. પોલીશ લશ્કરની બીકથી વૉરસૉ સુધીની પીછેહઠ જોતાં તુખાચેવસ્કીને ખાત્રી હતી કે વૉરસૉને પડતાં વાર નહિ લાગે, એટલે સામેના લશ્કરની હાલચાલ તરફ જે તકેદારી રાખવી જોઇએ એ રાખી નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૉરસૉનો બચાવ કરવામાં આક્રમણની પદ્ધતિ જરૂરની હતી, અને એ બાબતમાં ફ્રેન્ચ ઇંગ્લીશ તથા પોલીશ લશ્કરી અમલદારો એકમત હતા. માર્નના યુદ્ધમાં જોફ્રેએ યોજેલી ચાલબાજી પ્રમાણે અને માર્શલ ફૉશની યોજના અનુસાર, વિસ્લાના રક્ષણ હેઠળ આક્રમણ કરવાની જનરલ વેગાન્ડની સૂચના હતી. બધી સરહદ પર લશ્કર વહેંચાઇ ગયું હતું. આ યોજના માટે જોઇતું લશ્કરી બળ પિલસુદ્સ્કી પાસે હતું નહિ. કોઇપણ ભોગે વૉરસૉ ટકાવી રાખવું જરૂરનું હતું. રાજધાનીનું શહેર વૉરસૉ પડે તો પ્રજા આખી હતાશ થઈ જાય અને પછી તો પોલૅંડનું નામનિશાન પણ રહે નહિ. ચીફ ઑફ સ્ટેટ તરીકે એને રહેવા આપેલા પ્રાચીન રાજમહેલ બેલ્વેડીઅરના પોતાના ઓરડાનાં બારણાં બંધ કરી, નકશો ખોલીને પિલસુદ્સ્કીએ મોડી રાત સુધી યોજનાઓ વિચાર્યા કરી. કશો યે રસ્તો દેખાતો નહોતો. પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત નવાં દિશાસૂચન માટે એકાગ્ર થવા બધું યે પડતું મૂકી, પાનાં લઇને પેશન્સ (Patience)ની રમત શરૂ કરી. રમત પૂરી થઈ રહેતાં શંકાના ધુમ્મસમાંથી મોકળું મન થતાં વૉરસૉના પરિત્રાણની અને આક્રમણની યોજના ઘડી કાઢી. રશિયન લશ્કરને અટકાવવા સામે ગએલું લશ્કર પાછું ખેંચી લઇને વચ્ચેનો મોટો પ્રદેશ ખુલ્લો રહેવા દઈ, રશિયનોને આગળ વધવા દેવાનું નક્કી કર્યું; જેથી રશિયન લશ્કરનો પાછળનો ભાગ બચાવ વિનાનો થતો જાય. આખી યે વ્યૂહરચના શતરંજની ચાલબાજી જેવી હતી. રશિયન સેનાનીને ખબર પડે નહિ એમ થોડા પણ ચૂંટી કાઢેલા લશ્કરને લઇને પાછળથી હલ્લો કરી છાપો મારવાની યોજના હતી. આ યોજના વિષે લૉર્ડ ડી' એબરનોન ૧૬મી ઑગસ્ટ ૧૯૨૦ની નોંધપોથીમાં લખે છેઃ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પાછળના હલ્લા ઉપર બધો યે આધાર છે. એ આક્રમણ આજે શરૂ થાય છે. જુગારીનો આ દાવ છે. લશ્કરી હીલચાલના ચાલી આવેલા રીવાજથી જુદી જ રીતનો પિલસુદ્સ્કીની ચાલબાજીનો આ ફટકો રશિયન યોજના કદાચ ઊંધી વાળી નાખે અને એમને પાછા હઠવાની ફરજ પાડે!'

આખી યે વ્યૂહરચના ગુપ્ત રાખવામાં આવી હતી. ૧૩મીએ શરૂ થએલી આ હીલચાલની રશિયન સૈન્યને છેક ૧૭મીએ ખબર પડી. અણધારી દિશાનો અને ભારે કુનેહની ચાલબાજીનો આ ફટકો રશિયનોના નાશનું કારણ થયું. રશિયન લશ્કરની ભારે ખુવારી થઈ. ૫૦૦૦૦ સૈનિકો કેદ પકડાયા અને મોટો સરંજામ હાથ આવ્યો.

તુખાચેવસ્કીએ મોટી ભૂલ કરી હતી. ખોરાકી અને સંદેશાના વહેવાર તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ એટલું જ નહિ, પણ પોલૅંડના લશ્કરના ઉત્તર અને દક્ષિણના ભાગો લાંબો વખત ટકી નહિ શકે એવી એની ગણત્રી પણ ખોટી નીવડી. યુદ્ધવિદ્યાની દૃષ્ટિએ યુરોપના ઇતિહાસમાં મોટા વિસ્તારનાં પાયદળ લશ્કરની વ્યૂહરચના અને ચાલબાજીમાં આ યુદ્ધ ભારે અગત્યનું ગણાય છે.

૧૯૨૦ની ૨૧મી સપ્ટેમ્બરે પોલૅંડ અને રશિયાના પ્રતિનિધિઓ સુલેહ માટે ભેગા થયા. ૧૨મી ઑક્ટોબરે રીગામાં સુલેહનામા પર સહીઓ થઇ અને એ દેશો વચ્ચે સંધિના કરારો ૧૯૨૧ના માર્ચમાં થયા.

રીગાના તહનામાથી ૧૭૭૨ના ભાગલા પહેલાં જે પ્રદેશ પોલૅંડની પાસે હતો તે રશિયનોને મળેલો હતો. પિલસુદ્સ્કીની જન્મભૂમિ–પ્રિય વિલ્નો દુશ્મનોને મળ્યાં હતાં.તહનામું થયા પછી એ લેવા માટે આક્રમણ કરવામાં પોલૅંડની શુભનિષ્ઠા તરફ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યુરોપ જરૂર શંકાશીલ થાય. રાષ્ટ્રભાવના જ્વલંત રાખનાર કવિઓ અને કોશિયુસ્કો જેવા સ્વાધીનતાના પ્રખર સેનાનીઓ લિથુઆનિયાએ આપ્યા છે. એ ભૂમિ તે કેમ જતી કરાય? પિલસુદ્દસ્કીની જેમ જનરલ ઝેલીગોવસ્કી લિથુઆનિયાનો હતો. જન્મભૂમિ માટે એનું દિલ પણ તરસ્યું હતું. પિલસુદ્દસ્કીએ નક્કી કર્યું કે પોલૅંડની સરકારનો કશોય હાથ નહિ હોય એવી રીતે, ઝેલીગોવસ્કીએ પોતાની જવાબદારી ઉપર વિલ્નો લેવાનું હતું. સરકારી હુકમો ફેંકી દઇ, ઝેલીગોવસ્કીએ બળવો કરી વિલ્નો પર ચઢાઈ લઇ જવાની હતી.

વિલ્નોમાં દાખલ થઇ ઝેલીગોવસ્કીએ શહેરીઓને કહેણ મોકલ્યું કે 'અમે કંઇ તમારી સાથે લડવા માગતા નથી, અમે પણ આ ભૂમિનાં બાળકો છીએ, અમારે ઘેર અમે પાછા ફરીએ છીએ.' વિલ્નોના સમાચારે યુરોપ આખું ખળભળી ઊઠ્યું. બધાં રાજ્યોના એલચીઓ પોતાની સરકાર તરફથી વિરોધના તાર લઇને પિલસુદ્દસ્કી પાસે આવતા હતા. પિલસુદ્દસ્કી શાંત હતો; બધાની સાથે વિનયથી વાતો કરતો હતો: 'અરે પેલો ઝેલીગોવસ્કી, ચીફ ઑફ સ્ટેટ અને પાર્લામેન્ટનું યે સાંભળતો નથી. કેવો ખરાબ માણસ! યુરોપની સુલેહશાંતિમાં તે આવો વિક્ષેપ! બધું યે શાંત થઇ જશે. ઝેલીગોવસ્કીને બરતરફ કરવો પડશે.'

એલચીઓએ પોતાની સરકારને ખુલાસા મોકલી આપ્યા: 'ચીફ ઑફ સ્ટેટ જણાવે છે કે થોડા દિવસમાં વિલ્નો પ્રકરણનું શાંતિથી સમાધાન થશે.' થોડા દિવસ પછી યુરોપનાં રાજ્યો આખું વિલ્નો પ્રકરણ ભૂલી ગયાં!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧૩ મું

પોલૅંડનું ઘડતર–અંતિમ વર્ષો–મૃત્યુ

પિલસુદ્સ્કીએ માતૃભૂમિને સ્વાધીનતા મેળવી આપી એની સરહદો નક્કી કરી આપી હતી. દેશમાં પુનર્રચનાનું કામ બાકી હતું. વર્ષોની પરાધીનતામાં રહેલાં પોલૅંડવાસીઓમાં પક્ષાપક્ષી વધી પડી હતી. પિલસુદ્સ્કીની વધતી જતી પ્રતિષ્ઠા શ્રીમંતો અને અમીરોને પસંદ નહોતી. વર્ષો પહેલાંના સમાજવાદી પિલસુદ્સ્કીને એ લોકો ભૂલી શકતા નહોતા. આ વર્ગના પ્રતિનિધિઓ નૅશનલ ડેમોક્રેટ અને ક્રિશ્ચિયન ડેમોક્રેટને નામે ઓળખાતા હતા અને પાર્લામેન્ટમાં એમનું જોર વધારે હતું. જમીનદાર, કારખાનાંના માલિકો અને ધર્માચાર્યોનું હિત ધરાવનારા આ સભાસદો પિલસુદ્સ્કીની યોજનાઓનો વિરોધ કરતા. જમીનના માલિકીહક બાબતમાં જમીનદારોને ભોગે ખેડૂતોને અનુકૂળ સુધારા એણે દાખલ કર્યા હતા. અસહિષ્ણુતાથી ભરેલા એ વર્ગો સામે કેળવાએલા મધ્યમ વર્ગનો એ પ્રતિનિધિ હતો. યાહૂદીઓને કનડવાનું એ પસંદ કરતો નહિ. વળી બીજા દેશોની જેમ કારખાનાંમાં કામ કરતા મજૂર વર્ગને રાહત મળે એવા કાયદા કરાવી શ્રમજીવીઓના હક્કોનું રક્ષણ એણે કર્યું હતું. પાર્લામેન્ટના વધતા જતા વિરોધને દાબી દેવા એના મિત્રો સરમુખત્યાર થવાનું એને કહેતા. એને ભારે દુઃખ થતું હતું કે બીજાનું લાદેલું ગુલામી બંધન મૂગે મોઢે સહી લેતી પ્રજા પોતાનું રાજ્ય એકસંપાથી કરે તો કેવું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સારૂં. રૂઢીચુસ્ત પક્ષ એમજ માનતો હતો કે પિલસુદ્દસ્કીને બધી સત્તા જોઇતી હતી, એટલે ૧૯૨૧માં નવું બંધારણ ઘડતી વખતે એવા કાયદા પસાર કર્યા કે રાષ્ટ્રનો પ્રમુખ ધારાસભાના રમકડા જેવો થઇ રહે. લોકશાસનનો પહેલો નાગરિક-રાષ્ટ્રનો પ્રમુખ ધારાસભા બોલાવી શકે, પરંતુ ભેગી થાય નહિ એવી બહુમતી વિના ધારાસભા બરખાસ્ત કરી શકે નહિ; નવો પ્રસ્તાવ એ રજૂ કરી શકે નહિ અને જરૂર પડે દેશ માટે કુલમુખત્યારી (Veto) પણ વાપરી શકે નહિ.

આવી પરિસ્થિતિમાં અને ઝેરીલા વાતાવરણમાં સત્તા વગરના પ્રમુખપદ માટે ઊભા રહેવાની એણે ના કહી. ઉશ્કેરાએલા વાતાવરણમાં નવા પ્રમુખની ચૂંટણી થઇ. ધારાસભામાં નૅશનલ ડેમોક્રેટ પક્ષની બહુમતી નહોતી, પરંતુ બીજા પક્ષ કરતાં એમણે વધારે બેઠકો મેળવી હતી. આ ચૂંટણી પછી રાષ્ટ્રના પ્રથમ નાગરિક તરીકે સરમુખત્યારીની એને મળેલી સત્તા એણે પ્રમુખને સોંપી દીધી, ફક્ત લશ્કરના વડાનો જ અધિકાર એની પાસે રહ્યો.

યુક્રેનિયન, યાહૂદી અને લઘુમતીવાળા બીજા નાના પક્ષો (National minorities)ની મદદથી પિલસુદ્દસ્કીના મિત્ર ગાબ્રિઅલ નારુટોવિચને પ્રમુખ ચૂંટવામાં આવ્યો. નૅશનલ ડેમોક્રેટ પક્ષનાં છાપાં પ્રમુખ વિરુદ્ધ ઝેરી પ્રચાર કરતાં હતાં. પાર્લામેન્ટમાં જતા પ્રમુખની ગાડી ઉપર બરફના દડા ફેંકવામાં આવ્યા અને એની ગાડી અટકાવવાના પ્રયત્નો થયા; તેમ જ વ્યવસ્થા જાળવવા લશ્કરને આણવાની જરૂર પડી. અઠવાડીઆ પછી ચિત્રકળાનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતી વખતે છાપાંઓનાં લખાણથી ઉશ્કેરાઇને એક લેખકે નારુટોવિચનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખૂન કર્યું. દેશ જે વખતે આંતરવિગ્રહના ઊંડા ખાડામાં પડે એવું હતું એ વખતે આ કરુણ બનાવે લોકોની આંખો ઉઘાડી નાખી.

બંધારણના નિયમ મુજબ સીયુમ (પાર્લામેન્ટ) ના સ્પીકર રાટાજને કામચલાઉ પ્રમુખ જાહેર કરવામાં આવ્યો. નવા પ્રધાનમંડળની રચનાનું કામ એણે જનરલ સિકોર્સ્કીને સોંપ્યું. નવી સરકારને વ્યવસ્થા જાળવવામાં પિલસુદ્સ્કીએ મદદ કરી.

એ પછી જે નવી ચૂંટણી થઇ એમાં વોઇશેહોફ્સ્કીને પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યો. સમાજવાદના પ્રચારના દિવસોમાં એણે અને પિલસુદ્સ્કીએ સાથે કામ કર્યું હતું. પરંતુ બધા પક્ષોને અનુકૂળ થવા જતાં રાજકારણમાં એની નબળાઇ દેખાઇ આવતી. શરૂઆતનાં વર્ષોમાં પોલૅંડની નાણાંવિષયક સ્થિતિ નબળી હતી; અને એમાં સિકોર્સ્કીની સરકારને રાજીનામું આપવું પડ્યું. વોઇશેહોફ્સ્કીએ ખેડૂતોના પ્રતિનિધિ તરીકે ઓળખાતા વિટોસને નવું પ્રધાનમંડળ રચવાનું કામ સોંપ્યું. રૂઢિચુસ્ત નૅશનલ ડેમોક્રેટ પક્ષને વિટોસ અનુકૂળ હતો, એટલે એના પ્રધાનમંડળમાં બધી સત્તા એ પક્ષના હાથમાં આવી. એ જ પક્ષની ઉશ્કેરણીથી નારુટોવિચનું ખૂન થયું હતું, એટલે પિલસુદ્સ્કીએ રાજકારણમાંથી નિવૃત્તિ (૨૯ મે ૧૯૨૩)લીધી. વૉરસૉની નજીક આવેલા સુલેયોવેક (Sulejowek) નામે ગામડામાં લિજીઅનના સિપાહીઓએ ભેટ આપેલા નાના મકાનમાં જઇને એ રહ્યો. ૧૯૨૩ની ૩ જી જુલાઇએ એને વિદાય આપવા માટે ગોઠવેલા મેળાવડામાં પોલૅંડના જાહેરજીવન વિષે પોતાનો અભિપ્રાય એણે જણાવ્યો છે:

'માનવજીવનનાં નાટક અને કરુણકથામાંથી સ્વરમુખત્યાર કેવી રીતે સત્તાધારી થાય છે એ વિષે મેં વિચારકર્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોસેફ્ પિલસુદ્સ્કી

ઓલેસ્લૉવ કુઝમિન્સ્કીએ આલેખેલા પોર્ટ્રેટ ઉપરથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ માટે બે માર્ગો છે. એક માર્ગ લોહી રેડવાનો અને પોતાની સત્તા બળજબરીથી પ્રજાજનો પર લાદવાનો. પ્રજાઓના ઇતિહાસમાં આનાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો છે. બીજા માર્ગમાં મુશ્કેલીને વખતે એક જ વ્યક્તિની સુકાની તરીકે જરૂર હોય; અને લોકો ભયભીત થયા હોય એવે વખતે પોતાનું ભાવિ જેને સોંપવાનું હોય છે એવી વ્યક્તિને પ્રજાજનો પોતાના સ્વતંત્ર અભિપ્રાયથી ચૂંટી કાઢે છે. અહીંઆ તો પહેલો અથવા બીજો એકે માર્ગ લેવામાં આવ્યો નથી. એ માટે બળજબરી કરવામાં નહોતી આવી કે એ માટે કોઈની વરણી યે થઈ નહોતી. આ સરમુખત્યારી તો અસામાન્ય સંજોગોમાં પ્રજાજીવનના નૈતિક બળોનો પરિપાક છે.'

વિભક્ત પોલૅંડના સામાજિક જીવનમાં ઘણું પરિવર્તન થયું હતું. એની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા વર્ષોથી વહેંચાઇ ગએલી હતી. પડોશમાં જ આવેલા ચેકોસ્લોવાકીઆનું લોકશાસન સફળ થવામાં આવું વિઘ્ન નહોતું. મહાવિગ્રહ પછીનું યુરોપ દેવાદાર થઇ ગયું હતું. તેમાં યે પોલૅંડ જેવા નવા સર્જાએલાં રાષ્ટ્રને પગભર કરવા માટે દેશના બધા વર્ગોમાં સ્વાર્થત્યાગની અને આપભોગની ઘણી જરૂર હતી. સોથી વધારે વર્ષો સુધી પરાધીન રહેલી પ્રજાનું સ્વાધીનતાનું સ્વપ્નું ખરૂં પડતાં જનતાનો મોટો ભાગ મુશ્કેલીઓ જોઇ શકતો નહોતો. નવા રાષ્ટ્રના ઘડતરમાં કેટલીક જગાએ જૂનવાણી વિચારસરણીનો નાશ કરવાનો હોય છે અને એવા વિરોધો સામે પિલસુદસ્કીને સખત પગલાં લેવાં પડ્યાં હતાં.

૧૯૨૩ ના જુલાઇથી ૧૯૨૬ ના મે સુધી પિલસુદસ્કી સીધી રીતે રાજકારણમાં ભાગ લેતો નહોતો; પણ દરેક પ્રકરણ ઉપર એના વિચારો જાણવા દેશનો મોટો ભાગ આતુર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહેતો. રાજકારણી પુરુષો અને લશ્કરી અમલદારો એની સલાહ લેવા એના ગામડાના ઘરમાં હમેશાં આવતા.

૧૯૨૩માં પિલસુદ્સ્કીએ પ્રધાનમંડળમાંથી અને વિગ્રહ સમિતિના પ્રમુખપદ (President of the superior war council) નું રાજીનામું આપ્યું.

એ વખતે વિટોસની સરકારે પિલસુદ્સ્કીનો ઉગ્ર વિરોધ શમાવી લેવાને રાષ્ટ્રના પ્રથમ નાગરિક અને સેનાની તરીકે એણે કરેલી સેવાની કદર કરતો ઠરાવ પસાર કરી એને આજીવન પેન્શન (વાર્ષિક પૌં. ૬૦૦નું) બાંધી આપ્યું હતું. પરંતુ પ્રધાનમંડળના કેટલાક સભ્યો કારોબારમાં અંગત નફાખોરી જોતા હતા તે તરફ એને ભારે તિરસ્કાર હતો, એટલે એને મળતી પેન્શનની રકમ લિજીઅનના સૈનિકોની વિધવા સ્ત્રીઓ અને અનાથ બાળકોને અને વિલ્નોની વિદ્યાપીઠને એ આપી દેતો. છાપાં માટે તથા પુસ્તકો લખીને એ પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો. એ વર્ષોમાં એણે રશિયા સાથેનાં વિગ્રહનાં સ્મરણો '૧૯૨૦નું વર્ષ' (Rok 1920–Year 1920) લખ્યાં.

આ ત્રણ વર્ષના ગાળામાં એક પછી એક ઘણાં પ્રધાનમંડળો આવ્યાં. રાજકારણમાં સ્થિરતાની જરૂર હતી એ વખતે વિરોધ સિવાય કશું દેખાતું નહોતું. ૧૯૨૫–૨૬ના શીઆળામાં પોલૅંડના ચલણની (Zloty) કીમત ઘટવા માંડી અને ૧૯૨૬ના મે સુધીમાં તો ચલણની કીમત અરધી થઇ ગઇ. આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં પ્રકરણમાં પોલૅંડની આંટ રહી નહિ અને રાષ્ટ્રનું અસ્તિત્વ સુદ્ધાં ભયમાં આવી પડ્યું તો યે લોકો એક થતા નહોતા. ૧૯૨૬ના મે મહિનામાં વિટોસની સરકાર સત્તા પર હતી. લશ્કરના અધિકારીઓમાં પણ વિટોસની સરકાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફેરફાર કરવા માગતી હતી. આ ફેરફારો લશ્કરની એકતા જાળવવામાં વિઘ્ન રૂપ હતાં એમ પિલસુદ્સ્કીને લાગ્યું. એ સરકાર વિષેના એનાં લખાણોમાંથી અગ્નિ વરસતો. ૧૯૨૬ના મે મહિનામાં એક છાપામાં એણે લખ્યું હતુંઃ

'રાષ્ટ્રને વિનાશ તરફ લઇ જતા અનિષ્ટ સામે, નિરંકુશ કારોબાર ચલાવતા પક્ષ સામે, જેમણે અંગત નફાખોરી આગળ આણી છે એમની સામે નવેસરથી લડવાનું છે.'

પ્રધાનમંડળ ઉપર આ સીધો આક્ષેપ હતો. આ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો તે પત્રની નકલો જપ્ત થઇ અને પિલસુદ્સ્કી સામે કામ ચલાવવામાં આવશે એવી વાતો થવા લાગી. નવી સરકાર સામે લોકોનો વિરોધ વધવા માંડયો હતો. એક સવારે વૉરસૉની દીવાલો પર 'અમને પિલસુદ્સ્કીમાં વિશ્વાસ છે' એવાં જાહેરનામાં ચોડાયાં હતાં. રસ્તામાં લોકોનાં ટોળાં પિલ-સુદ્સ્કીની લિજીઅનોના ગીતો ગાતાં ફરતાં હતાં. શહેર આખું ઉત્તેજિત થયું હતું. ૧૧મી મેની રાત્રે પિલસુદ્સ્કીની સામે દેખાવો કરવા વિરોધ પક્ષના થોડા માણસોએ સુલેયોવેક જઇ એના રહેઠાણ પર ગોળીબાર કર્યાની અફવા શહેરમાં ફેલાઇ રહી હતી. લશ્કરના અમલદારોને આની ખબર પડી હતી. લશ્કર પિલસુદ્સ્કીની સાથે હતું. વૉરસૉ નજીકના રેમ્બરટોવની છાવણીમાંથી લશ્કરની ટુકડીઓ એની પાસે આવી ગઇ. બીજે દિવસે–૧૨મી મેએ (૧૯૨૬) પાયદળ ટુકડીઓને લઇને પિલ-સુદ્સ્કી વૉરસૉ તરફ ગયો–સ્થાપિત સરકારનો આ દેખીતો વિરોધ હતો. પ્રધાનમંડળની બેઠક કશો પણ નિર્ણય કર્યા વિના ઊઠી ગઇ, પરંતુ વિટોસને તો લડી લેવું હતું. વફાદાર લશ્કરને ભેગા થવાનો હુકમ અપાયો અને વૉરસૉના રક્ષણ માટે મશીન-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગનો અને લશ્કર ગોઠવવામાં આવ્યું. પ્રમુખ વોઇશેહોફ્સ્કીની ઇચ્છા સમાધાન કરવાની હતી. એણે પિલસુદ્સ્કીને કહેણ મોકલ્યું અને વિસ્લા ઉપરના પોનિયાટોવસ્કી પૂલ ઉપર એ જૂના મિત્રો મળ્યા. એઉને એકબીજા પ્રત્યે માન હતું. વિનયથી એણે પિલસુદ્સ્કીને કહ્યું: 'પાન[૧] માર્શલ, હથીઆરો છોડી દો, પ્રજાસત્તાક પોતાનું રક્ષણ કરી લેશે; બળવાખોરોને નમતું નહિ આપે.'

હવે પાછા ફરવું એટલે વિટોસની સરકારનો વિજય. પિલસુદ્સ્કીએ વિટોસની સરકારનું રાજીનામું માગ્યું. સમાધાન થયું નહિ. એ દિવસ વૉરસૉમાં પિલસુદ્સ્કી અને સરકાર વચ્ચે લડાઇ ચાલી. પિલસુદ્સ્કીની જીત થઇ. વિટોસની સરકાર તથા પ્રમુખ વોઇશેહોફ્સ્કીએ રાજીનામું આપ્યું.

પ્રજાનો કેટલોક ભાગ અને વિદેશની સરકારો એમ માનતી હતી કે પિલસુદ્સ્કી સરમુખત્યાર થશે. પિલસુદ્સ્કીએ આ પગલું પોલૅંડ માટે લીધું હતું; પોતાને માટે નહિ. એટલે આ ગેરકાયદેસરનું યુદ્ધ પૂરૂં થતાં પોતે લીધેલાં પગલાં માટે પ્રજાની બહાલી એને મેળવવી હતી.

૧૪મી મે ૧૯૨૬ને દિવસે રાટાજે કામચલાઉ પ્રમુખપદ લીધું અને નવી સરકારે જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરી નેશનલ ઍસેંબ્લી (પાર્લામેંટ અને સેનેટ) તરફથી નવા પ્રમુખની ચૂંટણી થાય ત્યાં સુધી સત્તા હાથમાં લીધી. છેલ્લા થોડા દિવસનો આંતરવિગ્રહ દેશની નૈતિક અવનતિ અને સામાજિક જીવનમાં સરળતાથી વહેવાર સમજવાની ખામીને લીધે હતો એ ઉપર ભાર

૧ પાન=અંગ્રેજી 'મિસ્ટર' અને 'સર'નો સુમેળ યોજતો એ શબ્દ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂકી દરેક પક્ષને ઐક્ય માટે આગ્રહ કરવામાં આવ્યો. ૩૧મી મેએ નવી ચૂંટણીમાં પિલસુદ્સ્કીની પ્રમુખપદ માટે બહુમતીથી વરણી થઇ; પરંતુ એણે પ્રમુખપદ લીધું નહિ અને એના મિત્ર મોશ્ચિટ્સ્કીને (Moscicki) પ્રમુખસ્થાન આપવા સૂચવ્યું. આ પુરુષે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આંતરરાષ્ટ્રીય નામના મેળવી છે અને પ્રમુખ તરીકે પહેલાં સાત વર્ષ પૂરાં થયાં પછી યે (૧૯૩૩) એ જગાએ એની જ વરણી થઇ છે.

૧૯૨૬માં પાર્લામેંટની ચૂંટણી થયા પછી નવી સરકાર સ્થાપતી વખતે બહુમતીવાળું એકપક્ષી પ્રધાનમંડળ રાખવા કરતાં બધા પક્ષના પ્રતિનિધિત્વવાળી રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થાપવામાં આવી. નવા પ્રધાનમંડળમાં પિલસુદ્સ્કીને યુદ્ધમંત્રી નીમવામાં આવ્યો. એ વખત વડા પ્રધાન તરીકે પણ એણે કામ કરેલું. કારોબારનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં એને પૂછ્યા વિના કશું થતું નહિ.

૧૯૨૬ની પહેલી ચૂંટણી પછી પાર્લામેંટ સમક્ષનું એનું ભાષણ સભ્યોને શરમાવનારૂં હતું. લાંચરૂશ્વત અને સ્વાર્થ સાધીને પરદેશના વેપારીઓને પહેલાંની સરકારે જે છૂટછાટ આપેલી તેની તેમને શિક્ષા થવી જોઇએ એવો એણે આગ્રહ કર્યો. ૧૯૩૦માં એની સત્તા લઇ લેવાનો એક નિર્જીવ અને નિષ્ફળ પ્રયત્ન થયો હતો. જાહેર જીવનના દોષો એ સાંખી શકતો નહિ અને પાર્લામેંટ સામે ઘણી વખત ઉગ્ર પ્રહારો કરતો. એક છાપાએ એને એક ઠઠ્ઠાચિત્રમાં પ્રહારો માટે શબ્દકોષમાંથી નવા શબ્દ શોધતો ચીતર્યો હતો. એ કહેતો હતો કે:

'પોલૅંડના ચારિત્ર્યમાં પડેલા ઊંડા જખમ, ઉપરની પાતળી ચામડીથી રૂઝાય અને અંદર ઝેર રહી જાય એની જરૂર નથી. મારે એ પાતળી ચામડી ઉખેડી નાખવી છે. કડવા શબ્દોથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોલૅંડના માનસને હલાવી નાખ્યું છે, જેથી પોલૅંડના મન, હૃદય, અને આત્મા ઉપર એને વહેંચી લેનારાં ત્રણે રાજ્યોએ પાડેલા જખમ ઉપરથી જ રૂઝાય નહિ.'

ગુલામ મનોવૃત્તિ નાબૂદ કરવા આવા કડવા શબ્દોની જરૂર હતી.

૧૯૨૭માં હુંડીઆમણ ટકાવી રાખવા તથા દેશની ઔદ્યોગિક ખીલવણી માટે આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાંબજારમાંથી પોલૅંડ મોટી લોન મેળવી શક્યું. ૧૯૨૩માં બાલ્ટિકને કાંઠે ગડિનીયા નામે પોતાનું સ્વતંત્ર બારૂં પોલૅંડે બાંધવું શરૂ કર્યું, જે હમણાં ડાન્ઝીગ સાથે હરીફાઇ કરી રહ્યું છે. ખેડૂત પગભર થઇ રાષ્ટ્રનું એક જીવનધારક અંગ થઇ રહે એ માટે જમીનની નવેસરથી વહેંચણી કરવામાં આવી છે. એક માલિકની જમીનનું ઓછામાં ઓછું પ્રમાણ નક્કી કરેલું છે. તે જમીન જુદાજુદા ગામોમાં વહેંચાઇને ઉત્પાદનશક્તિ નબળી નહિ થાય એવા પણ કાયદા કરેલા છે. કેળવણીના તંત્રની નવેસરથી રચના કરવામાં આવી છે. ત્યાંની વિદ્યાપીઠોમાં ભારતની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ અગત્યનું સ્થાન લે છે. એમાં યે ક્રેકોવ વિદ્યાપીઠનો ફાળો મહત્ત્વનો છે.

૧૯૨૬ પછી પોલૅંડના રાજપ્રકરણમાં બંધારણનો પ્રશ્ન ઘણો અગત્યનો છે. નૂતન રાષ્ટ્રને પગભર થવા માટે અંત વિનાની ચર્ચાઓ કર્યાં કરતી ધારાસભા વિઘ્નરૂપ હતી એવું માનનારો એક વર્ગ હતો. એની સત્તા પર અંકુશ મૂકવાના પ્રયત્નો થતા હતા, જ્યારે બીજી તરફથી ધારાસભા પોતાના હક્કો સહેલાઇથી આપી દેવા તૈયાર નહોતી. ૧૯૩૫માં નવા બંધારણને છેવટનું રૂપ મળ્યું ત્યાં સુધી એ પ્રશ્ન રાજકારણનો અગત્યનો વિષય હતો. નવા બંધારણમાં અમેરિકાના બંધારણની ઢબે લોકશાસનના પ્રમુખની સત્તા વિશાળ કરવામાં આવી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રોજ સવારે બેલ્વેડીઅરથી યુદ્ધકચેરીમાં પગે ચાલતા જતા

માર્શલ પિલ્સુદ્સ્કી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૯૩૦ પછી પિલસુદ્સ્કીના જીવનમાં અગત્યના બનાવો નથી. જર્મની અને રશિયા વચ્ચે રહેલું પોલૅંડ યુરોપના રાજકારણમાં નવી અગત્ય મેળવતું હતું. યુરોપમાં સત્તાની સમતુલા રાખવામાં પોલૅંડ પોતાનું ઐતિહાસિક સ્થાન પાછું મેળવતું હતું. ફ્રાંસની સાથે સંધિના કરારો માટે પિલસુદ્સ્કી જાતે (૧૯૨૧) પેરિસ ગયો હતો. રશિયા તથા જર્મની સાથે દસ વર્ષ સુધી આક્રમણ નહિ કરવાની સંધિ (Non-aggration Pact) કરવામાં પિલસુદ્સ્કીએ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી હતી. પરચક્ર અને મહાયુદ્ધના ધરતીકંપ પછી દેશને શાંતિની જરૂર હતી.

એક સૈનિકના રાજકારણનું સુંદર દૃષ્ટાંત પિલસુદ્સ્કીના રાજકારણમાં જણાય છે. પોલૅંડ અને લિથુઆનિયાનો પાંચસો વર્ષોનો ઇતિહાસ જુદો નહોતો અને બંને દેશો વચ્ચે સંસ્કાર સામ્ય પણ ઘણું છે. મહાયુદ્ધ પછી છૂટા પડેલા લિથુઆનિયાનો પોલૅંડ સાથેનો સંબંધ નિખાલસ દિલનો નહોતો. એ દેશોનો સંબંધ ચાલુ થાય એવું દેખાતું નહોતું. ૧૯૨૭ના ડિસેંબરમાં લીગ ઑફ નેશન્સની કાઉન્સીલની બેઠકમાં એ પ્રશ્નની ચર્ચા થવાની હતી. પિલસુદ્સ્કી જીનિવા ગયો હતો. લીગ કાઉન્સીલના પ્રમુખને એણે કહેલું કે, 'પરિસ્થિતિનો તોડ લીગની કમિટી તુરત લાવી શકે એમ હું માનતો નથી.'

પરિષદની બેઠક વખતે લિથુઆનિયાનો વિદેશમંત્રી વાલ્ડેમારાસ કશી છૂટછાટ મૂકતો નહોતો. એની પાસે જઇ પિલસુદ્સ્કીએ સીધો જ પ્રશ્ન પૂછ્યોઃ

'શાંતિથી નિર્ણય કરવો છે કે યુદ્ધથી?'

લિથુઆનિયાનો વિદેશમંત્રી જવાબ આપતાં ગભરાયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'લડી જ લેવું હોય તો એનું નિરાકરણ હું કરીશ; શાંતિથી સમાધાન કરવું હોય તો મારો વિદેશમંત્રી નક્કી કરી લેશે.' વાલ્ડેમારાસે શાંતિથી નિરાકરણ કરવાનો જવાબ આપ્યો એટલે એ પોતાની બેઠક પર ગયો.

૧૯૨૬ પછી પિલસુદ્‌સ્કીને ઘડપણ આવ્યું હોય એમ લાગતું હતું. સાઇબીરિયાનો દેશવટો અને સમાજવાદના પ્રચારના વર્ષોમાં એણે શારીરિક શ્રમ ખૂબ વેઠેલો. મહાયુદ્ધના વર્ષોમાં કે એ પછી એને આરામ લેવાનો વખત મળ્યો નહોતો. ૧૯૩૦માં હવાફેર માટે એ મેડેરા (રૂમાનિયામાં) અને પછી ઇજીપ્ત ગયો હતો. એના વિના પોલૅંડ ચલાવી લેતાં શીખે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરવાની હતી. પાર્લામેંટ અને સેનેટનાં કે યુદ્ધમંત્રી તરીકેનાં કામો પોતાના હાથમાંથી એ ઓછાં કરતો હતો. ૧૯૩૪માં સ્વદેશ ખાતાના પ્રધાનની જગા ખાલી પડતાં એની સલાહ લેવા આવેલા પ્રધાન મંડળના સભ્યોને એણે કહેલું:

'મારે જ શા માટે બધા નિર્ણયો કરી આપવા પડે? હજી યે તમે રાજ કરી શકો એમ નથી?'

એ પછી પ્રધાનોએ કેટલાંક નામોની યાદી મૂકી, એ તરફ નજર કરી કચરાની ટોપલીમાં એ ફેંકી દીધી. ટેલીફોન જોડીને વિદ્યાપીઠના એક અધ્યાપકને કહી દીધું કે તમારે સ્વદેશ ખાતાના પ્રધાન થવાનું છે!

૧૯૩૫ના ફેબ્રુઆરીમાં એની નાની બ્હેનના મૃત્યુની અંતિમ ક્રિયા વખતે એ વિલ્નો ગયો. ત્યારથી એની તબિયત વધારે બગડી હતી. વરસેક દિવસથી પિત્તાશયના કેન્સરથી એ પીડાતો હતો. લોકો નિરાશ ન થાય એ માટે પોતાની માંદગીના ખબર છાપાંઓમાં એ આવવા દેતો નહિ. ૧૧મી મેએ (૧૯૩૫) એની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તબીઅત વધારે લથડી.૧૨મી મેને રવિવારે રાત્રે એનું અવસાનથયું.

બીજે દિવસે શહેરની દિવાલો પર પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખની સહી સાથે જાહેરનામાં ચોટાડયાં હતાં; એમાં રાષ્ટ્રના સંમાનિત અગ્રણીને અંજલિ આપેલી હતી:

લોકશાસનના નાગરિકોને:

માર્શલ પિલસુદ્સ્કીનું અવસાન થયું છે.... આપણા આખા ઈતિહાસનો આ સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષ ભૂતકાળની ગૌરવ ગાથાના ઉંડાણમાંથી પ્રેરણા મેળવતો હતો. અને યુગદ્રષ્ટાની નજરે એણે પોલૅંડ ભવિષ્યમાં લેવાનો માર્ગ જોયો હતો....... રાષ્ટ્રની મહત્તા અને ગૌરવને માન આપતાં શીખવાનો વારસો એણે પ્રજાને આપ્યો છે.

એના આત્મા તરફ અને ઊગી આવતી પ્રજા તરફની આપણી ફરજ આ દુ:ખ અને શોકથી આપણામાં ઊંડી ઊતરે.

વૉરસૉ અને આખું પોલૅંડ શોકમાં ડૂબ્યું હતું. ત્રણ દિવસ સુધી એના શબને બેલ્વેડીઅર પેલેસના ચોગાનમાં રાખવામાં આવ્યું. છેવટની અંજલિ આપવા દૂરદૂરથી પ્રજાજનો આવતા હતા. મૃતદેહને માર્શલનો પોશાક પહેરાવ્યો હતો. એના ઉપર ૧૮૩૧–૧૮૬૩ અને લિજીઅનોના વાવટા ફરકતા હતા. પોલૅંડના સફેદ ગરુડવાળા રાષ્ટ્રધ્વજમાં કૉફીન વીંટાળેલું હતું, એની ઉપર માર્શલનો દંડ અને તલવાર મૂક્યાં હતાં. રાજકારણીઓ, પરદેશની સરકારના પ્રતિનિધિઓ અને લાખો માણસો સમક્ષ નૂતન પોલૅંડનો પહેલો માર્શલ લશ્કરની–એના પ્રિય સૈનિકોની–છેલ્લી વિદાય લેતો હતો. એક પછી એક ટુકડીઓ તોપો ઉપર ગોઠવેલા મૃતદેહ આગળથી જતી હતી. એને વિદાય આપવા સૈનિકોએ ત્રણ વખત રાષ્ટ્રધ્વજ નીચે નમાવ્યા. બ્યૂગલો લઇને સૈનિકો આગળ આવ્યા. બ્યૂગલ ઊંચા કરી કશો યે અવાજ કર્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિના ગંભીર, નીરવ શાંતિમાં એ પસાર થયા. કમાન્ડરે ઘોડો જરા આગળ આણ્યો: 'પાન માર્શલ-લશ્કરની વિદાય પૂરી થઇ છે'

પિલસુદ્સ્કીના મૃત દેહને પોલૅંડના સાંસ્કારિક ઇતિહાસની પ્રાચીન રાજધાની ક્રેકોવમાં લઇ જવામાં આવ્યો. હજારો માણસોની મેદની વચ્ચે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાવેલના કિલ્લામાં પોલૅંડના રાજવીઓ અને દેશની સ્વાધીનતાનું રક્ષણ કરનારા વીર પૂર્વજોની સાથે પિલસુદ્સ્કીને દાટવામાં આવ્યો.

પિલસુદ્સ્કીની છેવટની ઇચ્છા હતી કે રાષ્ટ્રની અસ્મિતા માટે એનું શરીર ભલે વાવેલના કિલ્લામાં દાટવામાં આવે, પરંતુ એનું હૃદય એની માતાના પગ આગળ વિલ્નોમાં દાટવું. વિલ્નોના રોઝા કબ્રસ્તાનમાં એક તકતી મૂકેલી છે:

માતા અને એના પુત્રનું હૃદય

૧૨મી મે ૧૯૩૬ના દિવસે એ ક્રિયા વખતે પ્રેસિડન્ટ મૉશ્ચિટ્સ્કીએ પોતાના પ્રવચનમાં પિલસુદ્સ્કીએ એની માતાને આપેલી અંજલિના શબ્દો યાદ કર્યા છે:

> 'જ્યારે હું કશોય નિર્ણય કરી શકતો નથી, જ્યારે બધા મારી સામે હોય છે અને એકેએક પરિસ્થિતિ મારી યોજનાઓની વિરુદ્ધ હોય છે તે વખતે હું અંતરને પૂછું છું કે આવે પ્રસંગે મારી માતાએ કયો માર્ગ લીધો હોત. એની ઇચ્છાને અનુસરતો હોઉં એવી રીતે હું આગળ વધું છું અને પછી બીજા કશા તરફ જોતો નથી.'

કાલાન્તેયે માતૃપદની ચરણરજ થવાની પિલસુદ્સ્કીની આકાંક્ષામાં પરાધીનતાના વર્ષોમાં દેશની અસ્મિતા ટકાવી રાખનારા માતૃત્વને સુભગ અંજલિ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧૪ મું

તુલના

The dead will always be more living than the living beings. —*August Comte.*

ભાવિ તોળાઇ રહ્યું હોય એવે વખતે માર્ગ નક્કી કરી આપે એવું નેતૃત્વ મળી જાય તે પ્રજા ખરેખર સુખી છે. જોસેફ પિલસુદ્સ્કીમાં આવો સુંદર યોગ પોલૅંડવાસીઓને મળ્યો છે. દોઢસો વર્ષ સુધી વિભક્ત રહેલી, પારતંત્ર્યમાં જકડાએલી એ પ્રજાની પરાધીનતાની કબરના પત્થરો તોડવા માટે મહાવિગ્રહ જેવા ધરતીકંપની જરૂર હતી. એ જ વખતે એકનિષ્ઠા વાળા, અપ્રતિહત શકિત અને દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાળા નેતૃત્વની પણ જરૂર હતી. મહાયુદ્ધે આપેલી તકનો લાભ લઇ ઇતિહાસની તૂટેલી સાંકળો જોડવા માટે વીરશ્રી અને અમોઘ દેશપ્રેમની જરૂર હતી.

❖

ધન્ય છે પોલૅંડની માતાઓને!

દોઢસો વર્ષની ભીષણ રાત્રિમાં નિષ્પ્રાણ, મૂક, સદાને માટે મૃત્યુના અંધકારમાં દેશ સૂતો હતો એ સમયમાં જેમણે પ્રજાને, પ્રજાજીવનને, રાષ્ટ્રભાષાને જીવન્ત રાખ્યાં એટલું જ નહિ પણ ભૂતકાળને—ઇતિહાસ અને આશાને સજીવ રાખ્યાં.

એ જ માતૃહૃદયે એક બાલકના હૈયામાં જ્યોતિ પ્રકટાવી, જેણે દુનિયાને બતાવ્યું કે પોલૅંડ જાગૃત હતું, અને એમ પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બતાવ્યું કે યાતનાના વર્ષોમાં જ પુનર્જીવનનું બળ સંઘરાતું હતું —એમાં જ યૌવનની પ્રાણવાન શક્તિ અને જીવવાની તમન્ના હતી. બાલ્યકાળથી તે મરતાં સુધી એક જ આદર્શ, એક જ ભાવના એના વિવિધરંગી—ડૂમા કે ગેઓરિયોની સાહસવર્ણનોથી ભરેલી નવલકથા વાંચતા હોઇએ એવાં—જીવનમાં હતી, અને તે એના દેશની સ્વાધીનતા.

❖

જરા ઊંચો દેખાતો આ લડવૈયો વિરોધીઓમાં પણ માન ઉત્પન્ન કરતો. એની ઘેરી ભમ્મર અને પોલાદ જેવી આસ્માની આંખોમાં લોહચુમ્બક જેવું આકર્ષણ હતું. પિલસુદ્સ્કી વિષે જાણીતો રશિયન નવલકથાલેખક મેરેઝકોવસ્કી લખે છે:

'ઓરડામાં એ આવ્યો ત્યારે બાઈબલના સમ્રાટ્ પર્વ (Book of Kings) માં જેનો ઉલ્લેખ છે તેવો શાંત પવન મારા તરફ વહેતો હોય એવું લાગ્યું, અને મને પ્રતીતિ થઈ કે નિશ્ચે નેપોલિયન વિષે કહેલું તે વીરપુરુષ આ હતો. 'દેહધારીનું સત્ત્વ'—'વ્યક્તિત્વનો નિચોડ' એનામાં હતો. સૈનિક અને ખડતલ કાર્યકરના જોમથી ભરેલી તબિયત; વૃદ્ધ પરંતુ સનાતન યૌવનથી ભરેલો એ શ્રમિત ચહેરો; ઊંડી, છજ્જું વળી રહેલી, ચંદ્રરેખા જેવી ભમ્મરની આડે ઊતરતી—શિલ્પીના ટાંકણાથી કઠણ પત્થર પર કોરેલી હોય એવી કરચલીની રેખાઓ; ગુંચાએલા વાળવાળી સુંદર ભ્રૂકુટિની નીચેથી ઘડીકમાં ઝાકળથી આવરેલી તો ઘડીકમાં નિર્મળ એવી—અલૌકિક તેજથી ચમકતી આંખોની ઊંડે જોતી આર્ષદૃષ્ટિ વાળી—અકથ્ય વેધકદૃષ્ટિ મેં ઓળખી લીધી. મેં જોયું કે કાંસાની મૂર્તિ કરતાં યે વધારે ચિરંજીવ કૃતિ, પેલા મહાન શિલ્પી ઇતિહાસના ટાંકણા વડે દીર્ઘકાળ સુધી કોતરાએલી રહેશે.'

❖

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પિલસુદ્સ્કીનું રાજકારણ હમેશાં એક સૈનિકનું રાજકારણ રહ્યું છે. યુદ્ધભૂમિ પર લડતા સેનાનીએ ક્ષણમાત્રમાં નિર્ણય કરી લેવાનો હોય છે. એમાં આત્મવિશ્વાસ અને ધ્યેયની સ્પષ્ટતા જરૂરનાં છે. સમાજવાદી વિચારસરણી અને રાષ્ટ્રવાદના એકીકરણથી દેશમાં સ્વાધીનતાની ઝંખના પ્રકટે એવું હતું. એ માટે પ્રચારના ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવી જેલનિવાસ અને દેશપારી એણે ભોગવ્યાં. એ વખતના એના એક સાથીએ લખ્યું છે:

'એનો વિનય અને એની તટસ્થતાથી બધા એને ચાહતા. અખૂટ શાંતિ એનામાં હતી. ખરાબ વર્તણુકનો ગમે એવો પ્રસંગ ઊભો થયો હોય ત્યાં પણ એ ક્ષમા આપી શકતો. મૈત્રીની ઉત્કટ ભાવનાથી વિરોધીઓને પણ એ સાથે કામ કરવા પ્રેરતો. વર્ષો સુધી ગરીબીમાં મરજીવો થઇને એ રહ્યો છે.'

ગરીબીનાં એ વર્ષોમાં પ્રચાર માટે રકમ ભેગી કરવા જતાં એનાં ફાટેલાં કપડાં જોઇ કોઇ સહાયકે એને માટે જુદી રકમ આપી. પરંતુ એણે તો પોતાની ડાયરીમાં ભેગી થએલી બીજી રકમ સાથે એ પૈસા જમા કરી દીધા! 'લોહી કરતાં યે પૈસાની બીક એને વધારે હતી' એમ કહેવાયું છે.

❖

રૂસો–જાપાની વિગ્રહે એને શીખવ્યું કે જગતનાં મોટાં રાજ્યોની અથડામણમાં પરાધીન રાષ્ટ્રોની મુક્તિ છે. એ તકનો લાભ લેવા માટે ઉપહાસ થાય એવી નાની શરૂઆતથી ભવિષ્યના પોલૅંડના સૈન્યનો પાયો રચાયો. એણે એ પણ જોયું કે યુરોપના રાજકારણમાં શસ્ત્રબંધીની શાંતિ લાંબો વખત ટકી શકે એમ નથી. એનું અનુમાન બાલ્કન વિગ્રહથી (૧૯૧૨–૧૩) સાચું ઠર્યું. એટલે એણે યુનિયન ઑફ રાયફલમેનની પ્રવૃત્તિને વેગ આપ્યો. યુદ્ધ વખતે લશ્કર ભેગું થઇ શકે એટલી ઝડપથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સેનાનીઓ તૈયાર થઈ શકે નહિ. એ માટે પોતે જ યુદ્ધવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો. રૂસો–જાપાની વિગ્રહમાં દરેક તોપની ગોઠવણી અને લશ્કરી ટુકડીઓની વખતોવખતની હીલચાલનું એણે બારીકીથી નિરીક્ષણ કર્યું. લશ્કરીશાળામાં તાલીમ લીધેલી ન હોવા છતાં વૉરસૉના વિગ્રહમાં (૧૯૨૦) એણે યોજેલી ચાલબાજી અને વ્યૂહરચનાથી જ વિજય મળેલો એવું જનરલ વેગાન્ડે પણ કબૂલ્યું છે. જગતના ઇતિહાસમાં વિગ્રહસંચાલન અને રાજકારણી દૃષ્ટિએ અગત્યના યુદ્ધોમાં એની ગણના થાય છે. બધા પ્રસંગોમાં—ખાસ કરીને યુદ્ધમાં તો સાહસનો જ જય છે એમ એ કહેતો.

નવા આવેલા કેટલાક સૈનિકોમાં મશીનગન સામે ઊભા રહેવાની હિંમત નથી હોતી. એક વખત કોઇ સૈનિકને ટ્રેન્ચમાં સંદેશો લઇને એણે મોકલ્યો હતો. રશિયનોએ એને જોતાં જ ગોળીઓ છોડી. સંદેશો તો એણે પહોંચાડ્યો, પણ અનુભવ કપરો હતો. બીજે દિવસે પિલસુદ્સ્કી એ સૈનિકની સાથે સામેના ખુલ્લા મેદાનમાં ગયો. સુસવાટ કરતી ગોળીઓ એમના ઉપર છૂટતી હતી. સૈનિકનો ગભરાટ વધતો ગયો. એણે સિગારેટ કેસ ખોલીને એની પાસે દીવાસળી માગી. પવનમાં એ હોલવાઇ જતાં વધારે વખત રોકાવું પડ્યું. પિલસુદ્સ્કીને જરા યે ઉતાવળ નહોતી. ટ્રેન્ચમાંના એના સૈનિકોએ પિલસુદ્સ્કીને ઓળખ્યો અને સામો જવાબ આપતી ગોળીઓના વરસાદથી દુશ્મનોને શાંત કર્યા. ગભરાટ અને ક્ષોભથી શિસ્તપાલન નબળું થાય છે, તેથી યુદ્ધમાં કે છાવણીમાં સૈનિકોની વચ્ચે જ એ રહેતો. પરિસ્થિતિની વાસ્તવિક ગણત્રી એના જીવનના બધા પ્રસંગોમાં જણાઇ આવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મઝદૂર'ના અંકો એનાં લખાણોથી ભરેલા છે. માગડેબર્ગમાં યુદ્ધનાં સ્મરણો લખ્યાં છે અને ૧૯૨૩–૨૬નાં નિવૃત્તિનાં વર્ષોમાં છાપાંઓમાં લેખો અને પુસ્તકો લખીને એણે ગુજારો ચલાવ્યો છે. યુદ્ધના પહેલા અનુભવનાં એનાં સ્મરણોની શૈલીને આન્દ્રે મુર્વા (Andre Murois)એ ટૉલ્સ્ટૉયની શૈલી સાથે સરખાવી છે. એ વર્ણનો ટૉલ્સ્ટૉયનાં સેબાસ્ટોપોલનાં વર્ણનો જેવાં ચિત્રમય છે. નિરાડંબર શૈલીમાં, વેધક દૃષ્ટિએ એણે એ પ્રસંગો આલેખ્યા છે. યુદ્ધના પહેલા અનુભવનાં સ્મરણોની શરૂઆત જ કેવી મનોહારી છે!

'પહેલું યુદ્ધ, વિગ્રહનો પહેલો જ પરિચય! બીજાઓને કેવો અનુભવ છે એ તો હું જાણતો નથી, પરંતુ મારે માટે તો યૌવનના પ્રથમ પ્રેમની–મારાં પહેલાં ચુંબનોની કાવ્ય-મયતા એમાં હતી.'

૧૯૨૦ના યુદ્ધનાં વર્ણન (Rok 1920)માં ટ્રેન્ચનાં વર્ણનો કરતાં એ લખે છે:

આવી વિચિત્ર આતશબાજી અને હવામાં ફેંકાતાં વિવિધ-રંગી સિગ્નલો જોતાં કરાળ અને નિર્જન પ્રદેશમાં અચાનક ઊભું થએલું કોઈ વસ્તીવાળું અને સમૃદ્ધ શહેર ઉત્સવ ઊજવતું હોય એવું લાગે છે.'

જીવનમાંથી લીધેલાં એનાં પાત્રોના વાર્તાલાપ સ્વાભાવિક હોય છે.

મહાવિગ્રહની શરૂઆતમાં જ રશિયન પોલૅંડમાં લિજીઅનોને ઉતારીને એણે એના દેશવાસીઓનું ધ્યેય સ્પષ્ટ કર્યું; એટલું જ નહિ પણ ઑસ્ટ્રિયન લશ્કરને પાછા હઠવું પડ્યું ત્યારે મુખ્ય લશ્કરથી લિજીઅનોને છૂટી પાડી, પોલૅંડની સંસ્કારિતાની રાજ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધાની ક્રેકોવ તરફ એ ચાલી નીકળ્યો. યુદ્ધમાં ખપી જવું પડે તો પોલૅંડ માટે લડતાં; બીજાને માટે નહિ. યોગ્ય વખતે મધ્યસ્થ સરકાર (ઑસ્ટ્રિયા-જર્મની)ને સાથ આપવો છોડી દઇ પોલૅંડની સ્વાધીનતાના સ્વીકારની એણે એમને ફરજ પાડી.

કારોબારના અનુભવ વિનાના સ્વતંત્ર પોલૅંડમાં વર્ષો સુધી વિરોધ કરવાની ટેવથી પક્ષભેદના તીવ્ર વિરોધોના સમયમાં એણે રાજકારણમાંથી નિવૃત્તિ (૧૯૨૩) લીધી. અને દેશને જરૂર પડી ત્યારે રાહ જોયા વિના લશ્કરી બળે સુકાન હાથમાં લઇ (૧૯૨૬) દેશની સર્વદેશીય પ્રગતિ માટે મજબૂત હાથે કામ લઇ તીખા શબ્દોમાં પ્રજાને ભૂલો જોતાં એણે શીખવ્યું છે. એક ઇતિહાસ-લેખકે કહ્યું છે કેઃ

'પિલસુદ્સ્કીનો ફાળો મોટા વિસ્તારનો નથી પરંતુ ચિરંજીવ છે. એણે એક રાષ્ટ્રનું સર્જન કર્યું. મહાયુદ્ધમાં વિજયી થએલા લોકશાસનના આદર્શમાં એ શ્રદ્ધામાન હતો. ક્રૉમવેલની જેમ એને સત્તાનો શોખ હતો, પરંતુ લાંબા વખત માટે સરમુખત્યાર થવામાં એને સંતોષ નહોતો. લોકશાસનવાળા પોલૅંડની એણે કાળજીપૂર્વકની પરિચર્યા અને સુશ્રૂષા કરી છે.'

એની અંગત જરૂરિયાતો ઘણી ઓછી હતી. શેતરંજ અને સિગારેટનો એ ભારે શૉખીન હતો. પરિસ્થિતિમાં રસ્તો સૂઝતો ન હોય ત્યારે નેપોલિયનની જેમ કલાકો સુધી બારણાં ઢાંકીને પેશન્સ (Patience)ની રમત ગોઠવતો. તોફાની મશ્કરીનો આનંદ એ લઇ શકતો. એક વખત પ્રધાનપદ લીધા પછી લોકો એની સરકારનો કાર્યક્રમ જાણવા ઉત્સુક હતા એવું એને કહેવામાં આવ્યું. રેડીઓ દ્વારા પિલસુદ્સ્કી એનો પ્રોગ્રામ જાહેર કરશે એવી ખબર આપવામાં આવી. નક્કી કરેલે વખતે એની પુત્રી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

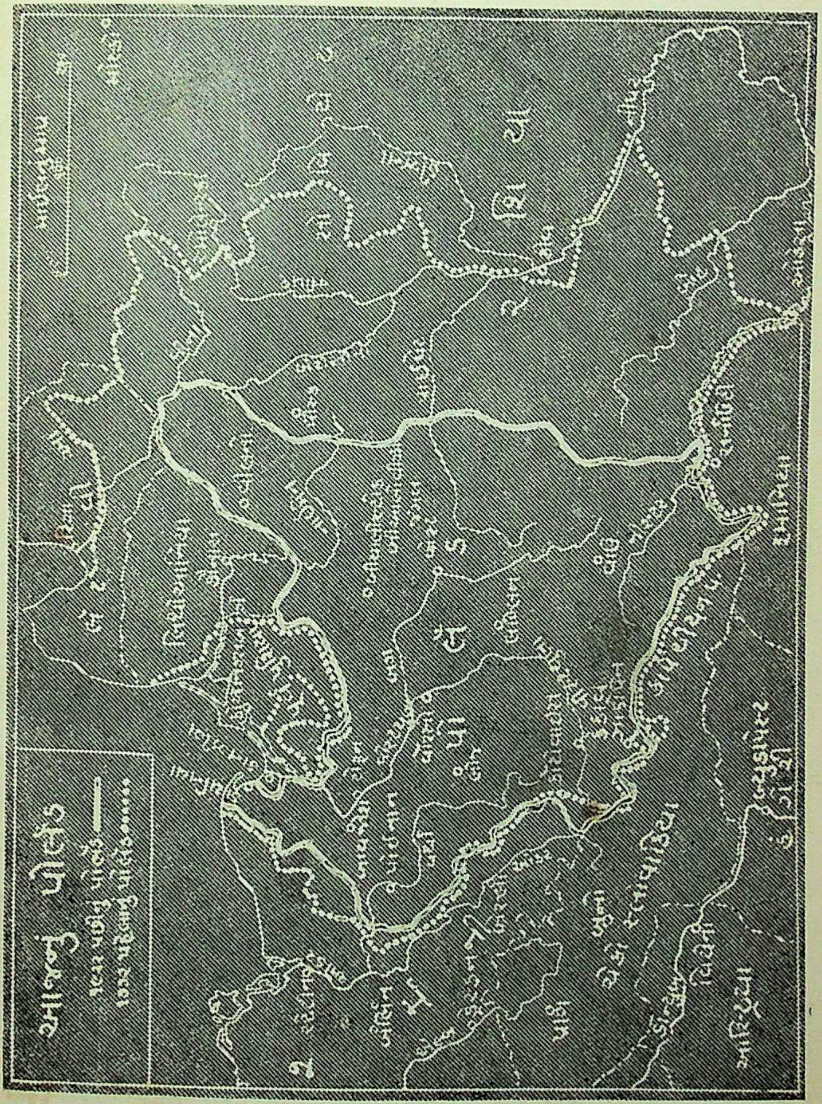

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાન્ડા અને યાડવીગાને બે તરફ ખોળામાં લઇ એની સરકારનો કાર્યક્રમ જણાવવાને બદલે યુદ્ધના અનુભવ અને લિજીઅનના શૌર્યની વાતો પ્રજાજનોને સંભળાવી.

હવાફેર કરી ઇજીપ્તથી પાછા ફરતી વખતે બુખારેસ્ટમાં પોલીશ મિનિસ્ટરને ત્યાં એનો ઉતારો હતો. એ કુટુંબમાં અતિથિઓની વાસરી (Guest Book) હતી. ઘણી પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓએ એમાં પોતાને હાથે થોડા અક્ષરો લખ્યા હતા. એમાં એણે પણ થોડા શબ્દો લખ્યા છે. ટૂંકાં વાક્યો અને આર્દ્ર ભાવના વાળી એની લાક્ષણિક શૈલી અને એના જીવનની ફિલસૂફી એ શબ્દોમાં જોઇએ છીએ:

'આજે ભીની અને ઠંડી હવા છે. શિયાળો આવ્યો હોય એમ ફૂંક લેવાને મારાં આંગળાં દાબું છું. ઉનાળામાં સખત તાપની ફરિયાદ મેં કરેલી એવું યાદ આવે છે. માનવી ખરેખર એવો અબૂઝ છે કે ભાવિનો વિચાર એ કરી શકતો નથી અને ભૂતકાળને વિસરી જાય છે! માનવી સાંપ્રતને માટે જ છે શું?'

આગસ્ત કૅાંતે કહ્યું છે કે, 'જીવતાં માનવીઓ કરતાં યે અવસાન પામેલાં હમેશાં વધારે જીવન્ત રહેશે.' ઇતિહાસની એવી જીવન્ત વ્યક્તિઓમાં પિલસુદ્દસ્કીને પણ સ્થાન છે.'એના જીવનમાં પરાઙ્‌મુખ થઇ વિચારવાના પ્રસંગો આવ્યા છે. એની છબીમાં હૃદયની વ્યથા છતાં બહારની શાંતિ એના મોં પર દેખાઇ આવે છે. એણે એના દેશનો નવો અવતાર જોયો છે. એના દેશે જીવતાં શીખવાનું છે અને એ તરફ એ ધ્યાન આપી રહ્યો છે'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપયોગમાં લીધેલાં

પુસ્તકો તથા લેખોની સૂચિ

ઇતિહાસની ભૂમિકા માટે

*Outlines of Polish History by Roman Dyboski. 2nd edt. 1931.

*Poland by Roman Dyboski.

Poland 1914 to 1931 by Robert Machray.

*The Poland of Pilsudski by Robert Machray. 1936.

*Modern Polish Literature by Roman Dyboski.

*Polish Romantic Literature by Julian Krzyzanowski.

Pan Tadeusz by Adam Mickiewicz, tr. by G.R. Noyes. (Everyman Lib.)

Anhelli by Julius Slowaki tr. Radin:

Text of the Constitution of Poland. April 23rd. 1935 Eng. tr.

Kosciuszko by Monica M. Gardner.

Poland by George Brandes.

Polish Corridor : The Facts by Angur (V. Poliakoff) 1933. (Slavonic Review.)

Polish Rising of 1930 by Adam Lewak. Dec. 1930.

Polish Rising in the Dramas of Wyspianski by Monica M. Gardner. Dec. 1930.

Polish Self Help Under Prussian Rule by Onslow. June 1931.

The Polish Soviet Campaign of 1920 by Marjan Kukiel. March 1929.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Poland Since the Great War
by Janusz Radziwill. December 1933.
Problems of New Poland by Roman Dyboski. December 1933.
Language and Polish Nationalism
by A.P. Koleman. July 1934.
Land Reform in Poland by Z. Ludkiewickz. Dec. 1929
New Polish Constitution by J. H. Harley. July 1936.
Zeromski by Waclaw Borowy. Jan. 1936.

પિલસુદ્સ્કીના જીવન વિષે

*Joseph Pilsudski. The memories of a Polish Revolutionary and a Soldier. tr. & edt. D.R. Gillie. 1931.
Pilsudski. Hero of Poland by Rom Landau. 1930.
*Pilsudski. Builder of Poland.
by Grace Humphrey. 1936.
Men and the Hour edt. by Arthur Bryant. Includes small article: Pilsudski by E.J. Paterson. 1935.
*Pilsudski. Marshal of Poland. by E.J. Paterson. 1935
Pilsudski by V. Poliakov: Slavonic Review. July 1935.
Pilsudski by George Macdonald: Dublin Review, 1935.
Pologne Litteraire: Special Memorial Number to Marshal Pilsudski, 15th Nov. 1935.

અગત્યનાં પુસ્તકોને ફૂદડીનું નિશાન કર્યું છે.

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નોંધ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar